मिति : नेपाल संवत् ११४५ चिला ४ गते ।

श्री नेपाल कानून आयोग,
नयाँ बानेश्वर, यें (काठमाडौं) ।

विषय : नेवाः जाति अन्तर्गतका जुगि उप-जातिको परम्परागत आवासमा स्वामित्वको हक लगायतको मौलिक हक प्रचलनका लागि समेत नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा १० बमोजिम अध्ययन अनुसन्धान गरी कानून संशोधनका लागि मस्यौदा नेपाल सरकार समक्षे पेश गरिपाऊँ ।

महोदय,
देहायानुसार निवेदन छ ।

समस्याको सार-संक्षेप :-

- नेपालको एक आदिवासी जाति मध्ये नेवाः (नेवार) जाति एक हो ।
- नेवाः जाति भित्र ६४ भन्दा बढी उप-जाति, जात तथा समुदाय रहेका छन् ।
- ती मध्ये जुगि उप-जाति पनि एक हो ।
- जुगि उप-जातिले मुख्य गरी कपाली, दर्शनधारी तथा कुश्ले थरको प्रयोग गर्दछन् ।
- नेवाः समाज भित्र पनि जातिय विभेद तथा छुवाछुतको अन्यायमा जुगि समुदाय परेको छ ।
- लिच्छवीकालीन समय देखि यस जुगि समुदायका मानिसहरू **सतःछें** नामक संरचनामा बसोबास गर्ने गरेको पाइन्छ ।
- सरलीकृत रूपमा बुझ्ने हो भने तल्लो तल्ला वा भुइँतल्लाको स्वरूप पाटीपौवासँग मिल्ने तथापि त्यसमाथी आवसीय संरचना रहेका बहुतल्ले संरचना **सतःछें** हुन् । यसलाई नेपाली भाषामा **सत्तलघर** पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ ।
- नेवाः जातिको मातृभाषा नेपाल भाषा हो । नेवाः जातिको सांस्कृतिक भूगोल तथा परिवेशसँग सम्बन्धित मौलिक अवधारणाहरू नेपाल भाषामै हुन्छन् ।
- नेपाल भाषामा यस्तै **फल्चा, सतः, सतःछें, चपाः, मन्दः** भन्ने विविध संरचनाहरू रहेको पाइन्छ । तर नेपाली भाषामा अनुवाद गर्दा यी सबैलाई गोश्वारा रूपमा **पाटीपौवा** भनि

जरुना

नामाङ्कन गरिएको हुनाले यी बीचका भेदहरू राज्यका निम्ति अदृश्यमा पर्न गएको अवस्था छ ।

- मालपोत ऐन, २०३४ को दफा २ (ख३), जग्गा (नाप जाँच) ऐन, २०१९ को दफा २ (च) तथा मुलुकी देवानी संहिता, २०७४ को दफा ३०० बमोजिम पाटीपौवालाई सार्वजनिक सम्पत्ति मानिएको छ ।
- कस्तो प्रकृतिको संरचनालाई पाटीपौवा भन्ने भनि कानूनमा व्याख्या गरिएको पाइँदैन ।
- सरकारी प्रयोग प्रचलनमा **फल्चा, सतः, सतःछेँ, चपाः, मन्दः** जस्ता संरचनाहरूको भेदलाई बेवास्ता गरी गोश्वारा रूपले **पाटीपौवा** भनि सम्बोधन गर्दा जुगि उप-जातिको ऐतिहासिक कालखण्डदेखिको पुख्यौली आवास तथा सम्पत्ति राज्यको अधीनमा पर्न जानका साथै हामीहरू अधिकारच्यूत अवस्थामा धकेलिएका छौं ।

<u>**माग गरिएको उपचार :-**</u> नेपाल कानून आयोग ऐन, २०६३ को दफा १० मा यस आयोगको काम, कर्तव्य, अधिकार तोकिएको छ ।

बुँदा (क) मा नयाँ कानून बनाउने वा विद्यमान कानूनमा संशोधन गर्ने सम्बन्धमा वा कानून तथा न्याय सम्बन्धी समसामायिक विषयमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने गराउने यस आयोगको अधिकार छ । प्रस्तुत निवेदनमा उठाइएको विषय नेवाः जातिका जुगि उप-जातिका मानिसहरू ऐतिहासिक कालखण्ड देखि बसोबास गर्दैआइरहेको सतःछेँमा निजहरूको स्वामित्वको हक, सांस्कृतिक जीवनको हक, आवासको हक, जीवनयापनको हक जस्ता कानुनी व्यवस्थाको व्याख्या, प्राविधिकता एवं यससँग गाँसिएको सामाजिक न्याय जस्ता विषय अन्तरनिहित छ । तसर्थ प्रस्तुत निवेदनमा उठान गरिएको समस्याका बारेमा यस आयोगद्वारा अध्ययन गरिपाऊँ ।

बुँदा (घ) मा नयाँ कानून निर्माण गर्ने र आवश्यकता अनुसार प्रचलित कानूनमा संशोधन गर्ने सम्बन्धमा व्याख्यात्मक टिप्पणी सहितको मस्यौदा नेपाल सरकार समक्ष पेश गर्ने अधिकार यस आयोगलाई दिलाएको छ । प्रस्तुत निवेदनमा उठान गरिएको समस्यामा प्रचलित कानूनको प्राविधिकताका कारण नेवाः जातिका जुगि उप-जातिका मानिसहरू अधिकारच्यूत अवस्थामा जीवनयापन गर्न बाध्य छन् । यसमा पाटीपौवा सम्बन्धी प्रचलित

कानूनमा पाटीपौवा अन्तर्गत सतःछैं नपर्ने गरी कानूनमै स्पष्टिकरण वा व्याख्यात्मक टिप्पणी थप गर्ने अथवा यो समस्या सम्बोधन गर्न नयाँ कानून बनाउने भन्ने विषयमा निक्यौंल गरी सोही बमोजिम व्याख्यात्मक टिप्पणी सहितको मस्यौदा नेपाल सरकार समक्ष पेश गरिपाऊँ ।

बुँदा (ङ) ले मानव अधिकार विरुद्धका कानूनको बारेमा अध्ययन गरी त्यस्तो कानून संशोधन गर्न नेपाल सरकार समक्ष सुझाव पेश गर्ने अधिकार पनि दिलाएको छ । प्रस्तुत निवेदनमा उठाइएको समस्या आवासको हक जस्ता मानव अधिकारसँग सम्बन्ध राख्ने विषय हो ।

बुँदा (च) मा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धी सम्झौताका प्रावधानलाई आवश्यकता अनुसार प्रचलित कानूनमा समावेश गर्न नेपाल सरकारलाई मस्यौदा वा सुझाव दिन पनि आयोगले सक्दछ । यसमा United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples (UNDRIP) को धारा ८, धारा १० तथा धारा २६ को व्यवस्थासँग प्रस्तुत निवेदनको विषय सम्बन्ध राख्दछ । धारा ८ को उप-धारा २ मा राज्यले आदिवासीहरूलाई आफ्नो भूमि, क्षेत्र र स्रोतको स्वामित्वबाट वञ्चित हुने प्रभाव वा उद्देश्य रहेको कार्य रोकथाम गर्नुपर्ने प्रावधान छ । धारा १० मा आदिवासीहरूलाई बलजफ्ती आफ्नो भूमि र क्षेत्रबाट हटाउन नपाइने प्रावधान छ । धारा २६ (१) ले आदिवासीहरूलाई आफूले परम्परा देखि भोगचलन गर्दैआइरहेको भूमि र स्रोतमा स्वामित्वको अधिकार पनि दिलाएको छ । धारा २६ (२) ले आदिवासीहरूले परम्परा देखि भोगचलन गर्दैआइरहेको भूमि र स्रोतलाई भोगचलन गर्न पाउने अधिकार पनि दिएको छ । धारा २६ (३) ले आदिवासीहरूको यस्तो भोगचलनलाई कानूनी मान्यता दिनुपर्ने पनि उल्लेख गरेको छ । Indigenous and Tribal Peoples Convention (ILO169) को धारा १४ ले पनि आदिवासीहरूलाई आफूले परम्परा देखि भोगचलन गर्दै आइरहेको भूमिको स्वामित्व तथा भोगचलनको हक पाउने व्यवस्था गरेको छ । यी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको रोहमा नेवाः जातिका जुगि उप-जातिका मानिसहरूले ऐतिहासिक कालखण्ड देखि भोगचलन गर्दै आइरहेको सतःछैंहरूमा उनीहरूको स्वामित्वको हक स्थापित हुने गरी प्रचलित कानूनमा समावेश गर्न नेपाल सरकारलाई मस्यौदा वा सुझाव दिलाइपाऊँ ।

अन्य निकायमा प्रयास :- प्रस्तुत निवेदनमा उठान विषयवस्तुमा मैले अन्य निकायहरूमा पनि निवेदन दिएको छु । यस सम्बन्धमा अन्य निकायहरूसँग आवश्यक समन्वय सम्पर्क राख्नुहुन निवेदन छ ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको दर्ता नं ११९९, दर्ता मिति २०८०/०८/१७ मा यस विषयको निवेदन परेको छ । यही पुष महिनामा आयोगले काठमाडौं, ललितपुर, भक्तपुर र काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लामा अनुगमन सर्वेक्षण गरेका थिए । निर्णय भइसकेको छैन ।

भाषा आयोगले यो विषयमा निर्णय गरिसकेको छ । भाषा आयोगको कार्यक्षेत्र अनुसार मैले भाषागत कुरामा निवेदन दिएको थिएँ । नेपाल भाषामा फल्चा, सतः, सतःछेँ, चपाः, मन्दः जस्ता फरक-फरक नाम भएको फरक फरक प्रकृतिको संरचनालाई नेपाली भाषामा रूपान्तरण गर्दा एकमुष्ठ रूपले पाटीपौवा भनि सम्बोधन गरिएको छ । मैले भाषा आयोगमा दिएको निवेदन (मिति २०८०/१०/१२ को दर्ता नं. १२४) मा समिति गठन गरेको थियो । उक्त समितिले दुई पटक बैठक बसी निर्णय गरेको छ । उक्त निर्णयमा फल्चा, सतः, सतःछेँ, चपाः, मन्दः जस्ता फरक-फरक संरचना रहेको ठहर गरेको छ भने सतःछेँहरूमा कपाली दर्शनधारीहरूको बसोबास हुने भन्ने पनि उल्लेख छ ।

उच्च अदालत पाटनले रिट नं ०८०-WO-१८६९ मा मिति २०८१ साउन २८ गते यसै विषयवस्तुमा येँ महानगरपालिका (काठमाडौं महानगरपालिका) को हकमा फैसला गरेको छ । फैसलामा **नेवाः जाति अन्तर्गतका कपाली, दर्शनधारी, कुश्ले थर भएका उप-जाति (यस अर्थात् जुगि उप-जाति) र यस्तै प्रकृतिका ऐतिहासिक एवम् परम्परागत रूपमा धर्म र संस्कृतिको संरक्षण, संवर्धन र सञ्चालन गर्दै आएका जाती, जनजातीहरूको पहिचान गरी निजहरूबाट परम्परागत रूपमा हुँदै आएका कार्यहरूले धर्म संस्कृति एवं परम्पराको संरक्षणमा भएको योगदानका सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गरी समग्र तथ्याङ्क संकलन गरी धर्म, संस्कृति, जातजाती र समुदायको उत्थान, संरक्षण, सम्वर्धन गर्ने सम्बन्धमा सार्वजनिक र धार्मिक सम्पत्तिको संरक्षण गर्ने दायित्व रहेको काठमाडौं महानगरपालिकाले आवश्यक उपायहरू अवलम्बन गर्ने गराउन तर्फ आवश्यक पहल गर्नू भनि परमादेश जारी** भएको छ । सो सम्बन्धमा मैले मिति नेपाल संवत् ११४५ प्वँहेला २५ गते **"नेवाः जाति अन्तर्गतको**

सिमान्तकृत जुगि समुदायको आवासको हकका सम्बन्धमा उच्च अदालत पाटनबाट भएको फैसला कार्यन्वयन गरिपाऊँ" भनि महानगरमा निवेदन दर्ता गराइसकेको छु । महानगरको कानून तथा मानव अधिकार विभागमा मिति २०८१/०९/२८ मा दर्ता नं ९०७ मा उक्त निवेदन दर्ता छ ।

<u>विस्तृत व्याख्या</u>

१. म निवेदक रुक्शना कपाली एक नेपाली नागरिक हुँ ।

(क) मैले त्रिभुवन विश्वविद्यालयको आङ्गिक क्याम्पस त्रि-चन्द्र बहुमुखी क्याम्पसबाट भाषाविज्ञान विषयमा स्नातक गरेको छु । त्यसै गरी हाल पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालयको आङ्गिक क्याम्पस चक्रवर्ती हबी एजुकेशन एकेडेमीमा कानून संकायको ५ वर्षे बि.ए.एल.एल.बि. तेस्रो वर्ष अध्ययनरत छु । म नेपाल भाषा आन्दोलन तथा भाषिक न्यायको क्षेत्रमा पनि सक्रिय छु ।

(ख) म नेपालमा बसोबास गर्ने विभिन्न जातजाती मध्ये एक आदिवासी जाति **नेवाः जाति**को व्यक्ति हुँ । **नेवाः जाति** भित्र रहेका विभिन्न जातजाति अर्थात् नेवाः जाति भित्रका उप-जाति मध्ये म **जुगि उप-जाति**को व्यक्ति हुँ ।

(ग) हामी **जुगि उप-जाति**का मानिसहरू ऐतिहासिक विभेदको शिकार भएका उप-जाति हौं । हामीलाई नेवाः समाजमा ***थिञ्ञ मग्ग्य8पिं (थिइ मत्यःपिं)*** अर्थात् शाब्दिक अनुवादमा ***“छुन नहुने[1]”***, अर्थ अनुवादमा ***“अछूत”***, तथा ***क्वजाग (क्वजात)*** अर्थात् शाब्दिक

---

[1] नेपाल भाषाको "थिञ्ञ मग्ग्य8पिं (थिइ मत्यःपिं)" शब्दमा "थिञ्ञ (थिइ)" को अर्थ "छुन" हुन्छ । "मग्ग्यय (मत्यये)" क्रियापदलाई विशेषणमा रूपान्तरण गरी "मग्ग्य8 (मत्यः)", र "पिं (पिं)" प्रत्यय भएबाट बहुवचन भन्ने बुझिन्छ । नेपाल भाषाको कतिपय भाषिकाहरूमा "पिं (पिं)" नभएर "पुं (पुं)" पनि भनिन्छ । "ग्ग्यय (त्यये)" अर्थात् "हुनु" र त्यसको अकरण "मग्ग्यय (मत्यये)" अर्थात् "नहुनु" क्रियापदको नेपाल भाषामा विशेष अर्थ छ । सामान्यतः "हुनु" लाई "जिय (जिये)" र "नहुनु" लाई "मजिय (मजिये)" भनिने गरिन्छ । तर ग्ग्यय (त्यये)" / "मग्ग्यय (मत्यये)" क्रियापदले सांस्कृतिक वा धार्मिक रूपमा गर्न हुने वा नहुने, गरेमा वा नगरेमा पाप लाग्ने वा धार्मिक कार्यको मकसद पूर्ती हुने वा नहुने विषयसँग जोड्दछ ।

अनुवादमा ***"तल जात"***, अर्थ अनुवादमा ***"तल्लो जात"*** मानिन्छ भने हामी जातिय छुवाछुत तथा भेदभावबाट उत्पीडित उप-जाति पनि हौं ।

(घ) **नेवाः जाति**को थातथलो **नेपाल मन्दल** एवं यसको केन्द्रमा रहेको **नेपाः (नेपाल) उपत्यका**मा लिच्छवीकालीन मल्लकालीन समय देखि हामी जुगि जातिका मानिसहरू **सतःछेँ (सत्तलघर)** निर्माण गरी त्यसमा बसोबास गर्दै आइरहेका छौं । भारतीय उपमहाद्वीपमा हिन्दू धर्मको शैव सम्प्रदाय अन्तर्गत **नाथ सम्प्रदाय**मा उदय भएको **योग अभ्यास** अवलम्बन गर्ने **योगी** वा **जोगी** समुदाय ऐतिहासिक कालखण्डमा वर्तमान नेपालका विभिन्न क्षेत्रमा प्रवेश गरेका थिए । यी **योगी जोगी**हरू **खस-आर्य समुदाय**मा प्रवेश गरे, **दशनामी सन्यासी समुदाय**को उत्पत्ति भयो । यिनै **योगी जोगी** तिब्बतमा प्रवेश गरे **गेलुक्पा सम्प्रदाय**को उत्पत्ति भयो । त्यसरी नै यिनै **योगी जोगी**हरू नेपाल मन्दल प्रवेश गरे **नेवाः समुदाय**को **जुगि समुदाय** उत्पत्ति भयो ।

(ङ) यी **योगी जोगी**हरू सांसारिक जीवनबाट ताढा रहन पर्ने जीवनशैली अपनाएकाले भारतीय उपमहाद्वीपमा **धर्मशाला** निर्माण गरी बसोबास गर्दथे । नेपाल मन्दलमा प्रवेश भइसकेपछी जुगि जातिका पुर्खाहरूले **धर्मशाला** जस्तै **फलचा (पाटी)**, **सतः (सत्तल)**, **मन्दः (मण्डप)**, **चपाः (चपात)** जस्ता संरचनाहरू निर्माण गरी बसोबास गर्न थाले । पछी गृहस्थ जीवनशैलीमा परिणत भइसकेपछी यस्तै प्रकृतिका संरचनामा स्थायी बसोबास हुन थाले ।

(च) तर वर्तमान परिपेक्ष्यमा यस्ता **सतःछेँ (सत्तल घर)** लाई राज्यले **पाटीपौवा**को रूपमा गणना गरी हाम्रो वासस्थानलाई सार्वजनिक सम्पत्तिको दायरामा ल्याउने कार्य भइरहेको छ । यसरी हाम्रो बसोबासको संरचनालाई सार्वजनिक सम्पत्तिको दायरामा ल्याउँदा फलतः हामीहरू ***"सरकारी, सार्वजनिक सम्पत्तिमा बसेको"***, यहाँसम्म कि ***"सरकारी, सार्वजनिक सम्पत्ति अतिक्रमण गरेर, मिचेर बसेको"*** जस्ता लाञ्छनाको शिकार भई घरबारविहीन एवं सुकुमबासी कतिपय ठाउँमा भएको एवं कतिपय ठाउँमा हुने संहारमा छौं । नेपाल सरकार तथा साविकको श्री ५ को सरकार यस नेपाल मन्दलमा हामी पछि आएका हुन् । लिच्छवीकाल मल्लकाल देखि निरन्तर बसोबास गर्दै आएको

संरचनालाई हामीले हामी भन्दा पछी आएको राज्य व्यवस्थाबाट अतिक्रमण गर्न सक्ने अवस्था हुनै सक्दैन ।

(छ) नेपाल सरकार तथा साविकको श्री ५ को सरकारले **सतःछें (सत्तलघर)** लाई पाटीपौवाका रूपमा दर्ता गर्ने एवं यस्ता संरचनाहरूलाई सार्वजनिक सम्पत्तिको दायरामा सम्मेलित गरी सरकारको स्वामित्व कायम गर्ने निर्णय गर्दा हाम्रो समुदायको संलग्नता तथा सहभागिता एवं हाम्रो समुदायको इच्छा चाहना, सरोकार, हकहित अधिकार एवं छनोटलाई सम्बोधन गरेको कहीकतैबाट देखिँदैन । कुनै वैकल्पिक व्यवस्थाको परिकल्पना समेत नगरी राज्यले हाम्रो परापूर्वकाल देखिको बासस्थानलाई सार्वजनिक सम्पत्तिको दायरामा ल्याई हामीलाई त्यसबाट अधिकारच्यूत तथा हकशून्यताको अवस्थामा पुर्याइदिएको छ ।

(ज) तसर्थ राज्यको बेवास्ताका कारण अहिले हामी **थाय्‌वाय्‌या ल्वाप्‌ (थाय्‌बाय्‌या ल्वापु)** अर्थात् **"ठाउँ-बासको लडाइँ"** नामक अभियान चलाई हाम्रो उप-जातिको बसोबास तथा आवासको हक सुनिश्चित गर्न हामी यो लडाइँमा होमिन बाध्य भएका छौं ।

(झ) **नेवाः जाति** अन्तर्गत पर्ने **जुगि उप-जाति**का हजारौंको मानिसहरूको प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष प्रतिनिधित्व गर्दै; जातिय विभेद, उत्पीडन तथा सिमान्तिकरणको निरन्तरतामा रोक लगाउन वाञ्छनीय भएको; राज्यले हाम्रो नीजि प्रयोजनको घर आवासलाई सावजनिक सम्पत्तिमा परिणत गरी हामीबाट हाम्रो घरबास हडपेको हुनाले; आफ्नो घर आवास फिर्ता पाउनका लागि, आफ्नो आत्मसम्मानको रक्षाका लागि, आफ्नो आवासको रक्षाका लागि एवं ऐतिहासिक उत्पीडनबाट उन्मुक्तीका लागि यो सामुदायिक सरोकारको निवेदन लिई यस मन्त्रीपरिषद्‌को शरणमा आएका छौं ।

२. **<u>नेवाः जातिको परिचय :</u>** ने.सं. ११४२ (२०७८) सालको राष्ट्रिय जनगणनाका अनुसार नेपालमा १४२ जातजातिका मानिसहरूको बसोबास छ । नेपालका यिनै सय भन्दा बढी जातजातिमा **<u>नेवाः जाति</u>** पनि रहेको छ । यो जाति नेपालको एक आदिवासी जाति हो । **आदिवासी/जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान ऐन, ने.सं. ११२१ (२०५८)** को अनुसूची बुँदा २७ मा यस जातिलाई **"नेवार"** भनि सूचिकृत गरिएको छ ।

(क) यस जातिले आफूलाई **"नवा8 (नेवाः)"** भनि चिनाउने गरेको छ । **"नवा8 (नेवाः)"** शब्द यस जातिको **आत्मनाम (Endonym)** हो । **"आत्मनाम"** भन्नाले **"आफ्नो नाम"** हो । कुनै समुदाय, भाषा तथा स्थानलाई सोही समुदायका मानिसहरूले चिन्ने नामलाई **आत्मनाम** भनिन्छ ।[२]

"नवा8 (नेवाः)" शब्दको मूल शब्द **"नवाल (नेवाल)"** हो ।[३] नेपाल भाषामा "ल (ल)" व्यञ्जन ध्वनि "ञ् (अ)" स्वर ध्वनिमा परिवर्तन भई अगाडीको स्वर ध्वनिसँग सन्धी हुने भाषावैज्ञानिक प्रक्रिया छ । यसरी "ञ् (अ)" स्वर ध्वनिमा परिवर्तन भएपछी शब्दमा त्यस परिवर्तित ध्वनिको अगाडीको स्वर ध्वनि "ञ् (अ)" भएमा सन्धी भई "ञ्8 (अः)" तथा अगाडीको स्वर "ञा (आ)" भएमा सन्धी भई "ञा8 (आः)" दीर्घ स्वर वर्णको उत्पत्ति हुने गर्दछ ।[४]

खस / पर्वते (नेपाली) भाषा (नेपाली भाषामा) विसर्ग चिन्ह (ः) ले "ह" व्यञ्जन स्वरलाई जनाउँछ । जस्तैः- "अतः" भन्नाले "अतह्" हो ।[५] तर नेपाल भाषामा लिफ्ति (लिफुति), अर्थात् विसर्ग चिन्ह, ले दीर्घ स्वर वर्ण जनाउँछ । यसार्थ नेपाल भाषामा "ञ् (अ)" को दीर्घ "ञ्8 (अः)" तथा "ञा (आ)" को दीर्घ "ञा8 (आः)" हुन्छ ।

यसरी विभिन्न शब्दहरूमा "ल (ल)" वर्णको ध्वनि परिवर्तनले "ञ्8 (अः)" र "ञा8 (आः)" युक्त ध्वनि उत्पन्न हुँदछ ।[६]

उदाहरणका लागि :-

- यसल – यस8 (पसल — पसः) अर्थात् पसल,
- ञ्याल – ञ्या8 (झ्याल — झ्याः) अर्थात् झ्याल,

[2] endonym, n.: "A name for something, esp. a place, a group of people, or a language, that is used internally in that place, or by that people or language community⋯", Oxford English Dictionary, https://public.oed.com/updates/new-words-list-march-2021/.

[3] *नेपाल र नेवाल मूलतः ऋग्वैदिक शब्द*, शिवराज शर्मा, वि.सं. २०५४ ।

[4] *नपालतासा छस8ञ्याना ताय (नेपालभासा छ्सःज्याना भाय्)*, विष्णु चित्रकार, नेवाः सिक्षा गुथि, ने.सं. ११३७ ।

[5] *A Grammar of Contemporary Nepali*, बलराम अधिकारी, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, सन् २०१६ ।

[6] ऐ.ऐ. (५) ।

- खाल – खाः (खाल — खाः) अर्थात् शीशा,
- गाल – गाः (गाल — गाः) अर्थात् खाल्डो,
- घाल – घाः (घाल — घाः) अर्थात् घाउ, इत्यादी ।

यही ध्वनि परिवर्तनको प्रक्रियामा **"नेवाल (नेवाल)"** मूल शब्दबाट **"नेवाः (नेवाः)"** शब्द बनेको हो ।

(ख) कानूनी दस्तावेजमा यस जातिलाई **"नेवार"** भनि सम्बोधन गरिएतापनि **"नेवार"** शब्द एक **परनाम (Exonym)** हो । **"परनाम"** भन्नाले **"अरूले दिएको नाम"** हो । कुनै समुदाय, भाषा तथा स्थानलाई अन्य समुदायका मानिसहरूले चिन्ने नामलाई **परनाम** भनिन्छ ।[७]

खस-आर्य समुदायबाट यस जातिले **नेवार** नाम पाएको हो । नेपाल भाषामा अरू भाषाबाट "र (र)" वर्ण भएका शब्दहरू प्रवेश हुँदा "ल (ल)" मा परिवर्तन हुन्छ । जस्तैः-

- संस्कृत "राज्ञी (राज्ञी)" - नेपाल भाषामा "लानि (लानि)",
- संस्कृत "राक्षस (राक्षस)" - नेपाल भाषामा "लाखस (लाखस)" हुँदै "लाखय् (लाखय्)",
- संस्कृत "राजकुल (राजकुल)" - नेपाल भाषामा "लाजकुल (लाजकुल)" हुँदै "लाय्कू (लाय्कू)", इत्यादी ।[८]

पहिले नेपाल भाषामा "र (र)" वर्ण थिएन । यो पछी विकास भएको वर्ण भएकाले यसलाई neophone पनि भनिन्छ । नेपाल भाषाका "त, थ, द (त, थ, द)" जस्ता वर्णहरू ध्वनि परिवर्तन (अपभ्रंश) भई "र (र)" वर्णको विकास भएको पाइन्छ ।[९] जस्तैः-

---

[7] exonym, n.: "A name for something, esp. a place, a group of people, or a language, that is only used outside of that place, group, or language community; such as…", Oxford English Dictionary, https://public.oed.com/updates/new-words-list-march-2021/.

[8] ऐ.ऐ. (५) ।

[9] ऐ.ऐ. (५) ।

- "सगवग (सतबत)" बाट "सनवग (सरबत)" अर्थात् चुल्थी,
- "ञ्(थ (अथे)" बाट "ञ्न (अरे)" अर्थात् त्यस्तो,
- "ढँ (दँ)" बाट "नँ (रँ)" अर्थात् वर्ष, इत्यादी ।[१०]

त्यसैले तत्कालीन समयमा नेपाल भाषामा "न (र)" विहीनता एवं "ल (ल)" प्रधानताको अवस्था देखिन्छ ।

खस / पर्वते (नेपाली) भाषा (नेपाली भाषा) मा थुप्रै नेपाल भाषाका आगन्तुक शब्दहरू छन् जसमा "ल-र परस्परता" देखिन्छ ।

जस्तै :-

- नेपाल भाषाको मूलरूपमा "गकसाल (तकसाल)" तथा समसामायिक रूपमा "गकसाः (तकसाः)" भन्ने शब्द खस / पर्वते (नेपाली) भाषा (नेपाली भाषा) मा आगमन हुँदा "टक्सार" भएको छ ।
- नेपाल भाषाको मूलरूपमा "पलखाल (पलखाल)" तथा समसामायिक रूपमा "पःखाः (पःखाः)" भन्ने शब्द खस / पर्वते (नेपाली) भाषा (नेपाली भाषा) मा आगमन हुँदा "पर्खाल" भएको छ ।

यसरी नेपाल भाषाको **"नवाल (नेवाल)"** शब्द खस / पर्वते (नेपाली) भाषा (नेपाली भाषा) मा प्रवेश हुँदा **"नेवार"** भएको भाषावैज्ञानिक आधारले बुझ्न सकिन्छ ।[११]

(ग) त्यसै गरी यस जातिलाई तामाङ भाषामा "**བ་ཨི་ (बाइ)**"[१२], तिब्बती भाषामा "**བལ་པོ་ (फेल्पो)**"[१३], आठपहरिया भाषामा "**साकि उलुवाट्**" वा "**सिम्कालेम्**"[१४], दुमी भाषामा "**गुजीक्पा**"[१५], खालिङ भाषामा "**जक्पा**"[१६], स्युबा भाषामा "**पाःल्बु**"[१७], याक्खा भाषामा "**खिक्चोक्पा**"[१८], इत्यादि विभिन्न परनामहरू छन् ।

---

10 ऐ.ऐ. (५) ।

11 *नेपालभाषा लेखन सहयोगी*, रुक्शना कपाली, ने.सं. ११४१ ।

12 *ཟྭ་གྱུ་ ཏ་མང་ - ཇྱར་དི་ - ཨང་གྲེ་ཛི་ གྱོཨི་ལ་ ཚིག་དེབ་ (प्रग्या तामाङ-ज्यार्दी-आङग्रेजी ग्योईला छीगदेब)*, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, वि.सं. २०७४ ।

13 ऐ.ऐ. (१०) ।

14 आठपहरिया-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश, SIL Nepal, https://www.webonary.org/athpahariya/ ।

15 दुमी-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश, SIL Nepal, https://www.webonary.org/dumi/ ।

(घ) ने.सं. ११११६ (सन् १९९६) को **भाषिक अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी सम्मेलन**द्वारा अनुमोदन गरिएको **भाषिक अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र**को धारा ३३ ले कुनै समुदाय वा जातिका लागि सो समुदायले आफूलाई पहिचान गर्ने नामबाट चिनिन पाउनुपर्छ भन्ने मान्यतालाई प्रतिपादन गरेको छ ।[19]

> ***Article 33: All language communities have the right to refer to themselves by the name used in their own language. Any translation into other languages must avoid ambiguous or pejorative denominations.***

(ङ) नेवाः जातिको उत्पत्ति भूमीलाई **𑐣𑐾𑐥𑐵𑐮 𑐩𑐣𑑂𑐡𑐮 (𑐣𑐾𑐥𑐵𑑅 𑐩𑐣𑑂𑐡𑑅) / नेपाल मन्दल (नेपाः मन्दः)** वा **𑐣𑐾𑐥𑐵𑐮 𑐩𑐞𑑂𑐜𑐮 / नेपाल मण्डल** भन्ने गरिएको छ । यो एउटा ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक भूखण्ड हो, जुन हालको बागमती प्रदेशको मध्यमा अवस्थित छ । **नेपाल मन्दल**को सीमा इतिहासका विभिन्न कालखण्डमा केही परिवर्तन परिमार्जन हुँदै गरेको देखिन्छ । तथापि ऐतिहासिक **नेवाः थातथलो**लाई **नेपाल मन्दल** भनिएको भन्ने बुझ्न सकिन्छ ।[20] यसलाई **नेवाः राज्य** पनि भन्ने गरेको पाइन्छ ।

(च) **नेपाल मन्दल**को पनि केन्द्रका रूपमा **नेपाल उपत्यका (नेपाः उपत्यका)** रहेको पाइन्छ । यसलाई अहिले **काठमाडौं उपत्यका** पनि भन्न थालिएको छ । तथापि हामी रैथानेहरू यसलाई **अपनामांकन (misnomer)** का रूपमा लिन्छौं । उपत्यकामा भएका तीन प्रमुख राज्य मध्ये एक राज्यबाट पूरै उपत्यकाको नाम कहिल्यै रहेको थिएन । नेपाल भाषामा नेपाः उपत्यकालाई "**𑐣𑐾𑐥𑐵𑑅 𑐐𑐵𑑅 (नेपाः गाः)**", मूलरूपः "**𑐣𑐾𑐥𑐵𑐮 𑐐𑐵𑐮 (नेपाल गाल)**", भनिन्छ । यो प्रचलन अझै निरन्तर कायम नै छ । केही दशक अगाडी मात्र र अहिले पनि ज्येष्ठ नागरिकहरूमा "काठमाडौं उपत्यका जाने"लाई "**नेपाल जाने**" भन्ने प्रचलन देखिन्छ । तसर्थ **नेपाः उपत्यका**लाई **काठमाडौं उपत्यका**

---

16 खालिङ-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश, SIL Nepal, https://www.webonary.org/khaling/ ।

17 स्युबा-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश, SIL Nepal, https://www.webonary.org/syuba/ ।

18 याक्खा-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश, SIL Nepal, https://www.webonary.org/yakkha/ ।

19 *Universal Declaration of Linguistic Rights 1996*, World Conference on Linguistic Rights, https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000104267.

20 *नेपालमण्डल*, काशीनाथ तमोट, नेपालमण्डल अनुसन्धान गुथि, ने.सं. ११२६ ।

भन्नु ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक दृष्टिकोणले अनुचित छ । **यँ (यें)** अर्थात् कान्तिपुर, **यल (यल)** अर्थात् ललितपुर तथा **ख्वप (ख्वप)** अर्थात् भक्तपुर तीन शहरलाई नेपाल भाषामा "**स्वनिग८ (स्वनिगः)**" पनि भनिन्छ ।[२१]

(छ) यस नेपाल मन्दलमा सर्वप्रथमतः आफ्नो राष्ट्रियता स्थापित गरेको हुनाले नेवाः जातिलाई नेपाल मन्दलको **प्रथम राष्ट्र (First Nation)** पनि भनिन्छ ।

(ज) नेपाल मन्दलमा बोलिने भाषा भएकाले यस जातिको मातृभाषालाई "**नेपाल भाषा**" भनिन्छ । नेपाल भाषामै नेपाल भाषालाई मूलरूपमा **नयाल तास (नेपाल भास)** वा समसामायिक रूपमा **नया८ ताय् (नेपाः भाय्)** भनिन्छ । त्यसै गरी मूलरूपमा **नवाल तास (नेवाल भास)** वा समसामायिक रूपमा **नवा८ ताय् (नेवाः भाय्)** पनि भन्ने गरिन्छ ।[२२] देशको नाममा भाषाको नाम **नेपाल भाषा** रहन गएको हो भने जनताको नाममा भाषाको नाम **नेवाल भाषा** रहन गएको हो । ने.सं. १११५ (२०५२) सालमा मन्त्रीपरिषद्को बैठकले श्री ५ को सरकार मन्त्रिपरिषद् सचिवालयको पत्र संख्या ३५६/०५२ मार्फत् यस भाषालाई "**नेपाल भाषा**" भनि सम्बोधन गर्नुपर्ने निर्णय गरेका थिए ।[२३]

(झ) त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा **नेपाल भाषा**को प्राज्ञिक संस्थानका रूपमा **नेपाल भाषा केन्द्रिय विभाग**, यल ध्वाखा (पाटन ढोका), पाटन बहुमुखी क्याम्पसको परिसर भित्र रहि **नेपाल भाषा**को विद्यावारिधि तह सम्म अध्ययन अध्यापन हुँदै आएको छ ।

(ञ) भाषा आयोगको सिफारिस अनुसार **नेपाल भाषा**लाई बागमती प्रदेशमा सरकारी कामकाजको भाषा बनाउन एवं प्रदेश नं १ तथा गण्डकी प्रदेशमा सीमित क्षेत्र तथा प्रयोजनका लागि कामकाजी बनाउन सिफारिस भएको छ ।[२४]

---

21 Online Nepalbhasa Dictionary, https://www.nepalbhasa.org/ ।

22 *नयाल खँव८या ब्यूत्पत्ति (नेपाल खँग्वःया व्युत्पत्ति)*, डा. कमल प्रकाश मल्ल, नेपालभाषा पत्रिका, ने.सं. ११०० ।

23 वि.सं. २०५२/५/२२ गते श्री ५ को सरकार मन्त्रिपरिषद् सचिवालयको पत्र संख्या ३५६/०५२ रहेको पत्र ।

24 *सरकारी कामकाजको भाषासम्बन्धी सिफारिसहरू*, वि.सं. २०७८, भाषा आयोग ।

(ट) बागमती प्रदेशले **प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, ने.सं. ११४३ (२०८०)** जारी गरी नेपाल भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषा बनाएको छ ।

(ठ) त्यसै गरी यल (ललितपुर) महानगरपालिका, यें (काठमाडौं) महानगरपालिका, किपू (कीर्तिपुर) नगरपालिका लगायत नेपाः उपत्यकाका विभिन्न स्थानीय सरकारहरूले पनि नेपाल भाषालाई विभिन्न रूपमा प्रयोग प्रचलनमा ल्याएका छन् ।

(ड) नेपाल भाषा बहुलिपिमा आधारित भाषा हो । नेपाल भाषाको प्रमुख लिपिलाई **नपाल लिपि (नेपाल लिपि)** भनिन्छ ।[२५] त्यस बाहेक **नञ्जना (रञ्जना)** लिपि, **गुर्जिम्व8 (भुजिंम्वः)** लिपि, **पाचुम्व8 (पाचुम्वः)** लिपि, **हिंम्व8 (हिंम्वः)** लिपि, **क्वँय्म्व8 (क्वँय्म्वः)** लिपि, **कुंम्व8 (कुंम्वः)** लिपि, **लितुम्व8 (लितुम्वः)** लिपि तथा **ग्वलम्व8 (ग्वलम्वः)** लिपि गरी ९ वटा मौलिक लिपि प्रचलनमा रहेको पाइन्छ ।[२६] ती मध्ये नेपाल लिपिलाई मूल लिपि मानिएको हुनाले सोही लिपिलाई प्रयोगमा विस्तार गरिएको देखिन्छ ।

(ढ) नेवाः जातिले प्रयोग प्रचलन गर्दै आएको संवत् **नेपाल संवत्** हो । हाल नेपाल संवत् ११४४ साल चलिरहेको छ ।

(ण) ने.सं. ११२७ सालमा नेपाल संवत्लाई नेपाल सरकारले राष्ट्रिय संवत्को मान्यता दिएको थियो ।[२७] यसै साल (ने.सं. ११४४) देखि सरकारी कागजातहरूमा **विक्रम संवत् सँगसँगै नेपाल संवत् पनि उल्लेख गर्ने** मन्त्रीपरिषद्ले निर्णय गरेको छ ।[२८]

(त) बागमती प्रदेशले जारी गरेको **प्रदेश सरकारी कामकाजको भाषा ऐन, ने.सं. ११४३ (२०८०)** को दफा ५ (२) ले **सरकारी कागजमा नेपाल संवत् समेत उल्लेख गर्न सक्ने** व्यवस्था गरेको छ ।

---

25 *नपाल लिपि (नेपाल लिपि)*, नेपाल लिपि गुथि, नेसं ११३७ ।

26 *नपाल लिपि सं॰ (नेपाल लिपि संग्रह)*, हेमराज शाक्यवंश, ने.सं. १११३ ।

27 गोरखापत्र, वि.सं. २०६५ कार्तिक ९, पृ. १ ।

28 २०८० कार्तिक २७ गते मन्त्रीपरिषद् बैठकको निर्णय ।

(थ) ने.सं. ११४० देखि ललितपुर महानगरपालिकाले न्याय सम्पादनका कार्यहरू बाहेक **सम्पूर्ण कार्यहरू सम्पादन गर्दा साथै पत्राचार गर्दा विक्रम संवत् साथै नेपाल संवत् पनि अनिवार्य रूपमा लेखुपर्ने** निर्णय निर्देशन गरेको थियो ।[२९]

(द) ने.सं. ११४४ देखि मध्यपुर थिमि नगरपालिका वडा नं ८ कार्यालय, ब्वदेय् (बोडे) ले पनि वडा **कार्यालयको लेटरप्याड, कार्यालयबाट हुने सिफारिस लगायत आधिकारिक पत्राचारहरूमा नेपाल संवत्को तिथिमिति प्रयोग गर्ने** वडा स्तरीय निर्णय गरेको छ ।[३०]

(ध) नेपाल संवत् अमावशान्त चन्द्रमानक पात्रो हो । तीन शहरहरूमा तीन निकायहरूले तिथि निर्धारण गर्ने गर्दछन् । **यैं देय्** (काठमाडौं देश) मा **जनबहा:**ले तिथि निर्धारण गर्दछ । **यल देय्** (ललितपुर देश) मा **क्वा:बहा:**ले तिथि निर्धारण गर्दछ । **ख्वप देय्** (भक्तपुर देश) मा **तल्जु (तलेजु)** ले तिथि निर्धारण गर्दछ ।

(न) त्यसै गरी दैनिक कामकाज, संस्थागत कामकाज लगायत सरकारी कामकाजको प्रयोग प्रचलन समेत गर्ने उद्देश्यका साथ नेपाल संवत् ११४१ देखि हामी अभियानताहरूले नेपाल संवत् सुरु भएको ऐतिहासिक दिनलाई वर्षादि मानी सौर्यमानक पात्रो अर्थात् मिति / गते प्रणाली पनि सुरु गरेका छौं ।[३१]

३. **<u>नेवा: जाति भित्रका जातजाति</u>** : नेपालमा रहेका विभिन्न जातजातिहरू मध्ये नेवा: जातिको संघटन केही पृथक रहेको पाइन्छ । नेवा: जाति कुनै एकास्वरूपको homogenous समूह होइन । नेवा: एक बहुलतामा आधारित जाति हो । मल्लकालीन समय सम्म नेवा: जनसंख्याको आफ्नै छुट्टै देश थियो । त्यसलाई **नेपाल मन्दल** भनिन्थ्यो । **नेवा: राज्य** पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । **नेपाल मन्दलमा** थुप्रै राज्य तथा उप-राज्य थिए । नेपाल उपत्यकाको विभिन्न कालखण्ड हेर्दा **सापू (सापू)** अर्थात् गोपाल कालखण्ड, **म्ग्युयू (म्येयूपू)**

---

29 महानगरको मिति २०७७/०४/०२ को च.नं. २७ को पत्र ।

30 वडा कार्यालयको मिति २०८०/०७/२४ को पत्र तथा निर्णय ।

31 नेपाल संवत् पात्रो https://calendar.brihatrb.com.np/, http://nepalsambat.org/ ।
मिति परिवर्तन उपकरण https://brihatrb.com.np/solarnsconverter/solarnsconverter.html, https://www.subhash.com.np/nepalsambat/converter ।

अर्थात् महिषपाल कालखण्ड, **किलाँगि (किलाँति)** अर्थात् किराती कालखण्ड, **दवजुजु (देबजुजु)** अर्थात् लिच्छवी कालखण्ड एवं **थकुंजुजु (थकुंजुजु)** अर्थात् मल्ल कालखण्ड सम्म विभिन्न स्थानहरूबाट नेपाल मन्दल आएर बसोबास गरेका समुदायहरू एउटा संयुक्त आबद्धतामा गठन भए । **ग्वरखां त्यःवःगु (ग्वरखां त्यःवःगु)**, शाब्दिक अर्थमा **गोरखाले ठेल्न आएको**, भावानुवादमा गोरखा राज्यले नेपाल मन्दललाई आफ्नो अधीनमा लिए पछी, यो सिलसिलाको अन्त्य भएको मानिन्छ । इतिहासको विभिन्न कालखण्डमा विभिन्न स्थानहरूबाट विभिन्न पृष्ठभूमीका मानिसहरू **नेपाल मन्दल** आए । कालान्तरमा उनीहरू अन्तरघुलन भए । यही विविध पृष्ठभूमीको **अन्तरघुलनमा एक संयुक्त समाज**को निर्माण भयो । त्यही समाज **नेवाः समाज** हो ।[३२]

(क) नेवाः जाति भित्रका उप-जातिहरूलाई देहायका रूपमा सूचिकृत गर्न सकिन्छ ।[३३]

१. उराय् (उराय्) ।
२. कुम्हाः (कुम्हाः) ।
३. कुल् (कुलु) ।
४. कौ (कौ) ।
५. खुसः (खुसः) ।
६. गथु (गथु) ।
७. गुभाजु (गुभाजु) ।
८. ग्वाः (ग्वाः) ।
९. च्यामिखलः (च्यामिखलः) ।
१०. छिपा (छिपा) ।
११. जुगि (जुगि) ।
१२. ज्यापु (ज्यापु) ।
१३. तेपे (तेपे) ।
१४. दुँइ (दुँइ) ।
१५. द्वं (द्वं) ।

³² *The Newars of Nepal*, Gopal Singh Nepali, 1959.
³³ *The Newars of Nepal*, Gopal Singh Nepali, 1959, Page 257.

१६. ध्वग्या (ध्वब्या) ।

१७. नाय् (नाय्) ।

१८. नौ (नौ) ।

१९. पही / पहलि (पही / पहलि) ।

२०. पुं (पुं) ।

२१. पुलु (पुलु) ।

२२. प्वः (प्वः) ।

२३. बःमुं (बःमुं) ।

२४. बरेजु (बरेजु) ।

२५. बलामि (बलामि) ।

२६. भाः (भाः) ।

२७. मधिकःमि (मधिकःमि) ।

२८. मुस्मां (मुस्मां) ।

२९. ल्वहंकःमि (ल्वहंकःमि) ।

३०. साय्मि (साय्मि) ।

३१. सिँकःमि (सिँकःमि) ।

३२. स्यस्यः (स्यस्यः) ।

३३. हालाहुलु (हालाहुलु) ।

(ख) कतिपय ग्रन्थपुस्तक लेख्यसामाग्रीहरूको अध्ययन गर्दा नेवाः जाति भित्र **६४ उप-जाति**को अस्तित्व रहेको भन्ने पनि उल्लेख गरिएको पाइयो । यद्यपि ती **६४ उप-जाति**को सूचिकरण भने पाइएन ।

(ग) नेपाल संवत् ११३७ देखि नेपाल संवत् ११४१ (तदनुसार सन् २०१७ देखि २०२१) सम्म विजु कर्माचार्यद्वारा सामाजिक सञ्जाल फेसबुकमा गरिएको एक सर्वेक्षण अनुसार नेवाः जातिमा **१०४८ (एक हजार अड्चालीस) थर**हरू सूचिकरण गरेका छन्

।[३४] यसबाट नेवाः जातिको समग्रतामा थरहरूको सूची प्राप्त भएको छ, यद्यपि उप-जातिको वर्गिकरण अनुसार थर सूचिकृत छैन ।

(घ) नेपाल सरकार वा कुनै तहको सरकारी निकायबाट हालसम्म आधिकारिक रूपमा नेवाः जाति भित्रका उप-जातिको सूचाङ्कन भएको अवस्था छैन । उपलब्ध ग्रन्थपुस्तक साहित्यमा उपलब्ध सूचीमा एकरूपता छैन ।

४. **नेवाः जातिमा जात (caste) व्यवस्था** : नेवाः जाति भित्र पनि जातिय विविधता त छँदैछ, यसका साथै जात व्यवस्था तथा जातिय विभेद पनि विद्यमान छ ।

(क) लिच्छवीकालीन समयमा नै नेपालमा वर्ण व्यवस्थाले प्रवेश पाइसकेको भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ । लिच्छवीकालमा ४ जात तथा २८ वर्ण व्यवस्था रहेको पनि भनिएको छ ।[३५]

(ख) त्यसै गरी मल्लकालमा जारी भएको **मानवन्यायशास्त्र**बाट पनि जात व्यवस्थाले समाज तथा राज्य दुबैमा स्थान पाएको देखिन्छ । यसमा **श्रेष्ठका जात ३६, तागाधारी जात १३, ज्यापुको जात ३२, कुमालको जात ६४, कसाही नङ काट्ने जात ७२, वाडाको जात ६, कुसलेको जात ४, पोडेको जात** ४ लगायत जम्मा गरी **७२५ जात** बनाएको भन्ने उल्लेख छ ।[३६]

(ग) **मुलुकी ऐन १९१०** को राणाकालीन कानूनले नेपाललाई नै जात व्यवस्थामा वर्गिकरण गरेको थियो । उक्त ऐनको जातिय वर्गिकरण अनुसार नेवाः जातिका जातजातिलाई निम्नानुसार जात व्यवस्थामा वर्गिकरण गरिएको पाइन्छ ।

---

[34] *नेवाः थर*, विजु कर्माचार्य, https://www.facebook.com/People.cadres/posts/pfbid02c25zt6hFZWVpYVV5na4mLbTLc6633u8i5raqEED6z2DQu36QMZrH6JTzHAEAWArrl ।

[35] *जयस्थिति मल्लको सुधार*, चन्द्रविक्रम बुढाथोकी, साझा प्रकाशन, वि.सं. २०३९ ।

[36] *जयस्थिति मल्लको सुधार*, चन्द्रविक्रम बुढाथोकी, साझा प्रकाशन, वि.सं. २०३९, पृ. ६ ।

तागाधारी : राजोपध्याय (देवभाजु), उच्च श्रेष्ठ समूह र जोशी नेवार ।

(हाम्रो चलनचल्तीको भाषामा यिनलाई **बर्मुं** तथा **स्यस्यः** भनिन्छ।)

पानी नचल्ने छोइछिटो हाल्न नपर्ने : खड्गी, कपाली, रजक, चर्मकार, मुस्लिम, कुलु ।

(हाम्रो चलनचल्तीको भाषामा यिनलाई क्रमशः **नाय्, जुगि, ध्वब्या, द्वं, मुस्मां** तथा **कुलु** भनिन्छ।)

पानी नचल्ने छोइछिटो हाल्न पर्ने : च्यामे, पोडे ।

(हाम्रो चलनचल्तीको भाषामा यिनलाई **प्वः** तथा **च्यामिखलः** भनिन्छ।)

(घ) नेवाः समाजमा जात व्यवस्था तथा वर्गिकरण सर्वप्रथमतः जयस्थिति मल्लले **नेपाल संवत् ५००** सालमा नारदस्मृतिलाई नेपाल भाषामा उतार गरी लागू गरेको **थिति**बाट सुरुवात भएको बुझिन्छ । त्यसै गरी **नेपाल मन्दल**का राज्यहरू गोरखा राज्यको अधीनमा परिसकेपछी शाह वंशीय राजतन्त्रबाट अनुमोदन भएको जात व्यवस्था एवं **मुलुकी ऐन, १९१०** द्वारा राणा शासकहरूले लागू गरेको जात व्यवस्था, यी विभिन्न कालखण्डको परिमार्जनले नेवाः समाजको जात व्यवस्थालाई जटिल तथा फरक स्वरूपको बनाएको देखिन्छ ।

(ङ) Ulrike Müller-Böker को **Spatial Organization of a Caste Society: The Example of the Newar in the Kathmandu Valley, Nepal** मा नेवाः समाजको जात व्यवस्थाको सोपान (hierarchy) लाई यसरी दर्शाइएको छ । (तालिका २, पाना २६)

TABLE 2

Newar castes

Barmu/Brahmin[1]	Temple and family priests
Gubhaju/Bajracaraya[2]	Priests, gold and silversmiths
Bare/Shakya[2]	Temple priests, metal casters
Syasyah/Shrestha[1]	Trade and businessmen
1. Chathari	(e.g., Acaju-tantric priests, Amatya-ministers)
2. Pacthari	(e.g., Josi–astrologists, Malla-businessmen)
3. Tini	
Uray/Udas	Tradesmen, coppersmiths
Jyapu	Farmers
Kumah/Kumale	Potters
Gathu/Mali	Farmers, gardeners
Rajthal	Farmers, producers of brewer's yeast and rice flakes
Chipa/Ranjitkar	Dyers
Saymi/Manandhar	Oil pressers
Pu/Citrakar	Painters
Kau/Nakarmi	Blacksmiths
Nau/Napit	Barbers
Khusah/Khusal	Sedan bearers
Bhah	Funeral assistants
Dui	Porters, labourers
Balami	Farmers, traders of water buffalo
Nay/Kasai	Butchers
Jvagi/Kusle	Tailors, musicians
Dva	Drummers
Pvah/Pore	Basket weavers, fishermen, sweepers
Kulu	Drum makers, cobblers
Cyamkhalah/Cyame	Dung bearers, sweepers

(च) Michael Allen को **Hierarchy and Complementarity in Newar Caste, Marriage and Labour Relations** मा नेवाः समाजको जात व्यवस्थाको सोपानलाई यसरी दर्शाइएको छ । (तालिका १, पाना ९५)

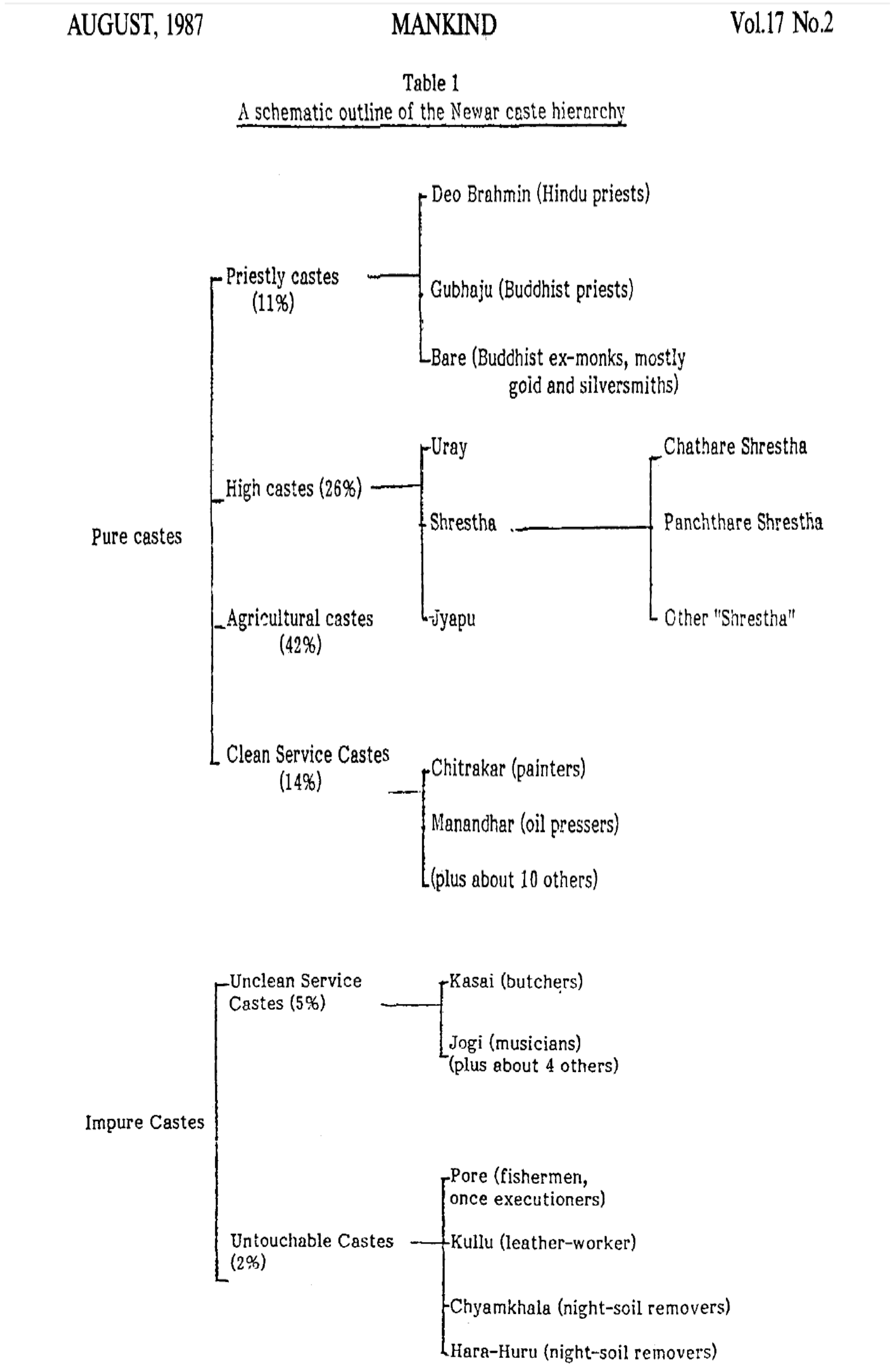
AUGUST, 1987 MANKIND Vol.17 No.2

Table 1
A schematic outline of the Newar caste hierarchy

- Pure castes
  - Priestly castes (11%)
    - Deo Brahmin (Hindu priests)
    - Gubhaju (Buddhist priests)
    - Bare (Buddhist ex-monks, mostly goid and silversmiths)
  - High castes (26%)
    - Uray
    - Shrestha
      - Chathare Shrestha
      - Panchthare Shrestha
      - Other "Shrestha"
    - Jyapu
  - Agricultural castes (42%)
  - Clean Service Castes (14%)
    - Chitrakar (painters)
    - Manandhar (oil pressers)
    - (plus about 10 others)
- Impure Castes
  - Unclean Service Castes (5%)
    - Kasai (butchers)
    - Jogi (musicians)
    - (plus about 4 others)
  - Untouchable Castes (2%)
    - Pore (fishermen, once executioners)
    - Kullu (leather-worker)
    - Chyamkhala (night-soil removers)
    - Hara-Huru (night-soil removers)

(छ) गोपाल सिंह नेपालीको **The Newars of Nepal** मा नेवाः समाजको जात व्यवस्थाको सोपानलाई यसरी दर्शाइएको छ । (पाना २५७)

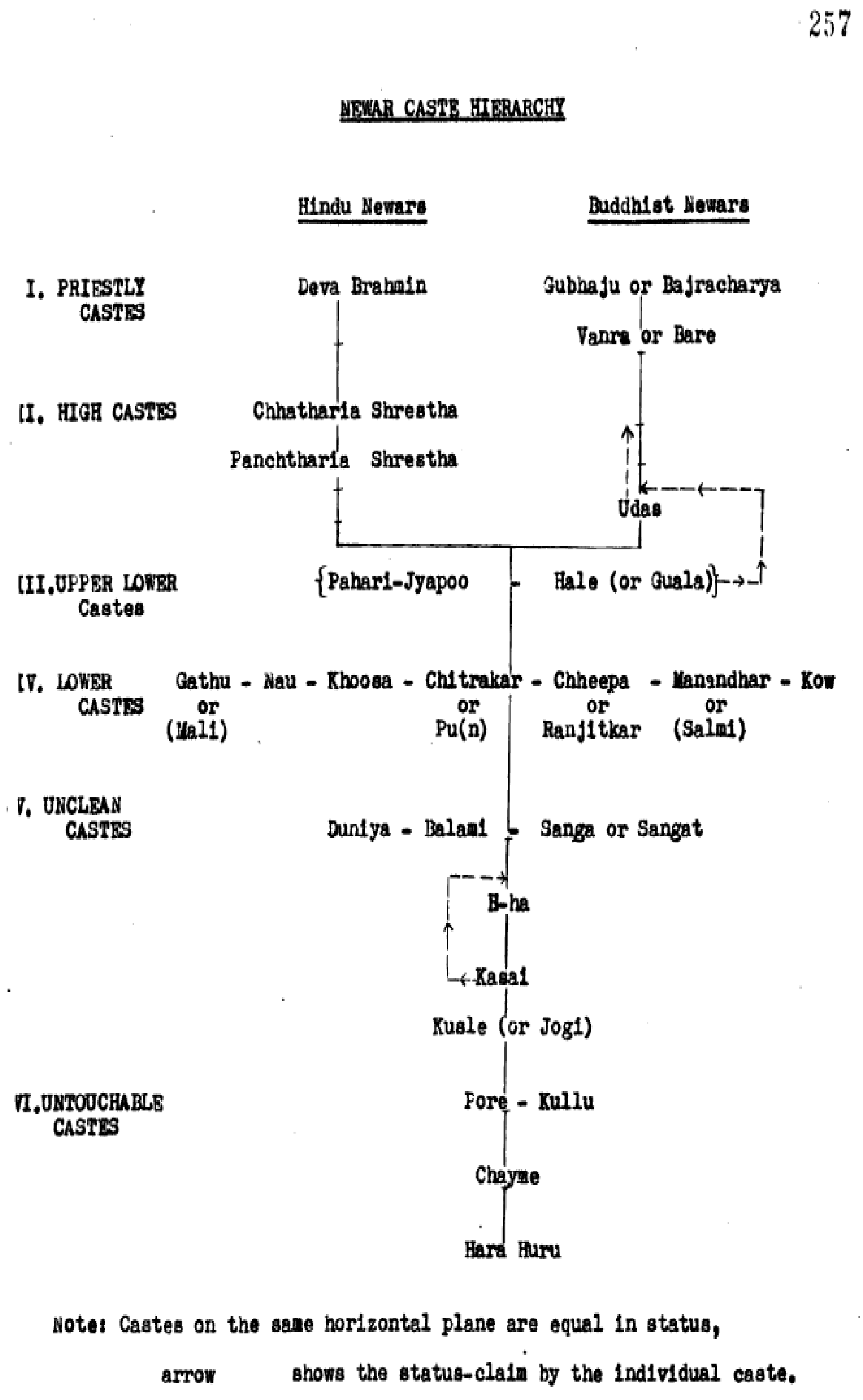

(ज) Stephen Michael Greenwold को **The Role of the Priest in Newar Society** मा नेवाः जातिको पुरोहितहरूको बारेमा चर्चा गरेका छन् । उक्त पुस्तकमा पुरोहितको आधारमा जात व्यवस्थाको सोपान देखाइएको छ ।[३७]

Table 1. Major Newar castes in the city of Kathmandu

Caste	Traditional occupation	Total number of households	Percent of total
DIVISION I. Castes whose *purohita* is Brahman or Vajracharya			
I–A. *Castes whose body purification rite is performed by the Nau*			
Deo Brahman	*Purohita* for all Hindu Newars	39	.31
Vajracharya	*Purohita* for all Buddhist Newars	439	3.53
Jha Brahman	Temple priests	22	.18
Bare	Temple priests with right of membership in Newar Buddhist *vihara* [monasteries]. Also traditionally gold- and silver-smiths	641	5.16
Sheshyo	No actual traditional occupation, although many are merchants as well as officials in the government bureaucracy	3,666	29.47
Urhä	Merchants and artisans	1,098	8.83
Jyapu	Farmers	2,973	23.90
Saimi	Owners and workers in mills in which mustard seed is pressed into oil	737	5.93
Khusa	Palanquin bearers and agricultural workers	210	1.76
Pun	Painters of religious pictures	94	.76
Chippa	Dyers of cloth	220	1.77
Gathu	Gardeners and cultivators	78	.63
Nau	Barbers	73	.59
Kau	Blacksmiths	101	.81
All other castes of clean status		825	6.63

[37] *Himalayan Anthropology : The Indo- Tibetan Interface*, 1978, Mouton Publishers, पाना ४८५, ४८६ ।

486 STEPHEN MICHAEL GREENWOLD

Table 1.*(continued)*

Caste	Traditional occupation	Total number of households	Percent of total
DIVISION II. Castes whose *purohita* is not Brahman or Vajracharya			
Nä	Butchers, sellers of meat, and barbers	779	6.26
Jogi	Musicians and tailors	144	1.16
Kulu	Leather workers	2	.01
Chyami	Sweepers	76	.61
Pore	Fishermen, sweepers, and (formerly) public executioners	212	1.70
Total number of Newar households		12,438	100.00

(झ) Hiroshi Ishii को **Structure and Change of a Newari Festival Organization** मा उनले एउटा गाउँलाई छद्मनाम दिई (कारण ?) जात व्यवस्थाको सोपानलाई देहाय अनुसार चर्चा गरेका छन् ।[३८]

508 HIROSHI ISHII

Table 2. Caste hierarchy in Satepa

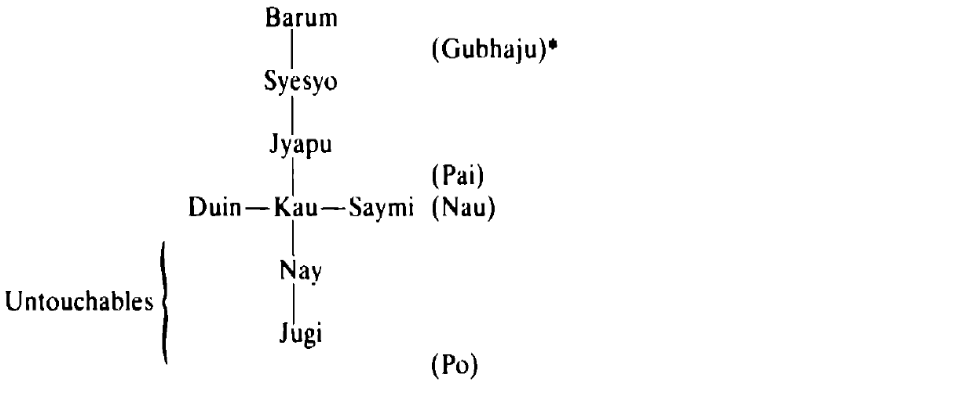

*Castes whose names are shown in parentheses are not resident in Satepa. The explanation about them is given in the text.

[38] *Himalayan Anthropology : The Indo- Tibetan Interface*, 1978, Mouton Publishers, पाना ५०८ ।

(ञ) Declan Quigley को **Ethnicity Without Nationalism : The Newars of Nepal** मा जात व्यवस्थाको सोपानलाई देहाय अनुसार चर्चा गरेका छन् ।[३९]

The Newar caste hierarchy

FIGURE I

		Hindu	Buddhist
I	Priestly castes	Deo Brahmin	Gubhāju/Bare
II	High castes	Chathari Shrestha (4)	
		Pācthari Shrestha	Urāy
		other 'Shrestha'	
III	Farmer caste	Jyāpu	
IV	Service castes	Painters, potters, oil pressers, barbers, dyers, etc.	
V	Castes from whom water may not be taken	butchers, tailors	
VI	Untouchable castes	sweepers	

(ट) Gérard Toffin को **Intercaste Relations in a Newar Community** मा ललितपुर जिल्ला हालको संरचनामा गोदावरी नगरपालिकामा पर्ने **प्याढ ऽां (प्याङ गां)**[४०] नामक तत्कालीन गाउँमा गरेको अध्ययन अनुसार उक्त स्थानका मानिसहरूको लागि जात व्यवस्थाको सोपान देहाय अनुसार रहेको पाइन्छ ।[४१]

barmu — gubhāju ***bare*** ***shreṣṭha — udās*** ***jyāpu*** ***sāymi*** ***pahi — gaṭhū*** ***nau*** ***puṁ*** (or *citrakār*) ***kau*** ***bhā***	***ju pi***
nāy — kulū ***jugi*** (or ***kusle***)	***ma ju pi*** ***(ti ju pi)***
doṁ ***pwo*** ***cyāmakhalak***	***(ti ma ju pi)***

Figure 1. Hierarchy of the Newar castes according to the inhabitants of Pyangaon

---

[39] *European Journal of Sociology (28)*, 1987, पाना १५६ ।

[40] खस / पर्वते भाषा (नेपाली भाषा) को अनुवादमा प्याङ्गाउँ पनि भनिने ।

[41] *Himalayan Anthropology : The Indo- Tibetan Interface*, 1978, Mouton Publishers, पाना ४६७ ।

(ठ) Bruce Owens को विद्यावारीधि शोध प्रबन्ध **The Politics of Divinity in the Kathmandu Valley: The Festival of Bungadya Rato Matsyendranath** मा नेवाः समाजको जात व्यवस्थाको सोपानलाई यसरी दर्शाइएको छ । [पाना ८४, ८५]

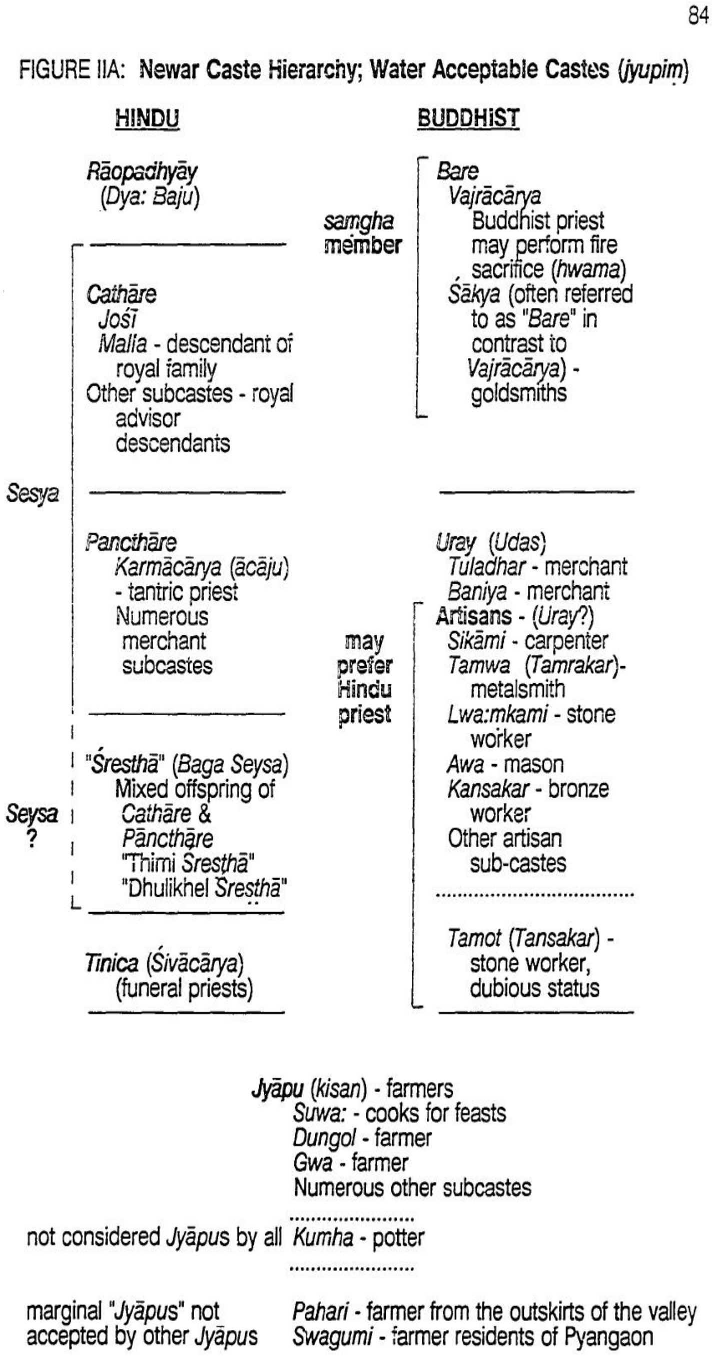

85

FIGURE IIb

Newar Caste Hierarchy:
Water Unacceptable Castes (*majyupiṃ*)

Touchable castes (*thiye jyupiṃ*)

Sangam (*Sangat*) - Launderers (*Dhobis*)

Bha - Dyers of red cloth, funeral functionaries

Dwiṃ (*Duniya, Putuwar, Rajputwar*) - quarry workers, supply red earth used for cleansing and coating mud floors

Nay (*Nya,* in Bhaktapur) - butchers, funeral procession musicians

Kusle (*Jogi, Darśandhari*) - musicians

Untouchable castes (*thiye majyupiṃ*)

Kulu - cobblers, drum-makers

Pore - fishers, skinners, traditionally executioners

Cyamkhala (*Cyame, Kucikar*) - night-soil remover

Hara haru - offspring of *Pore/Cyamkhala* marriage

Note: All of the above castes are endogamous. The *Hara haru* are the result of illicit exogamous unions and assume neither the father's nor mother's caste status. The hierarchical order is essentially that suggested by Toffin (1984), though any hierarchy will shift according to which *majyupiṃ*'s perspective is used.

§§§

Symbols Used, Figure II a,b.

———— = boundary of endogamy

[= encloses intermarrying sub-castes

() = alternate appelation

These diagrams are not exhaustive, and represent an approximate consensus with respect to hierarchical order. Data is drawn primarily from Toffin (1984), Nepali (1965), Gutschow (1975), and my own research.

(ङ) Anil M Shakya ले आफ्नो **Newar, Marriage and Kinship in Kathmandu, Nepal** नामक विद्यावारीधि शोध प्रबन्धमा **यें देय्** (काठमाडौं पुरानो शहर) को **क्वने** क्षेत्र अर्थात् तल्लको काठमाडौं / दक्षिणी काठमाडौंमा देहाय अनुसारको जात व्यवस्थाको सोपान दर्शाएको छ । [पाना ४२]

Table 2.4: Caste breakdown of southern Kathmandu (*kwaḥne*) residents

Main divisions	Caste group divisions	Hereditary occupation	Non-honorific caste names	Honorific names of castes and caste sub-groups	House-holds	%
laḥ cale jū pī Water acceptable	Priestly castes	Hindu priests	Dyaḥbhāju	Rājopādhyāya	11	0.2
		Buddhist priests	Gubhāju	Vajrācārya	193	3.8
		Goldsmith, silversmiths	Bare	Śākya	416	8.2
	High castes	Merchants, civil servants	Śeśyaḥ	Śreṣṭha, Joshi, Malla, Pradhān, Rājbhandāri, Vaidhya, Māthemā, Gorkhāli, Karmacārya etc.	1108	21.9
		Traders and craftsmen	Udāy	Tulādhar, Kaṃsākār, Tāmrākār, Baniyā, Rājkarnikār, Sthāpit Sikhrākār, Silpakār, Sindurākār,	302	6
	Agricultural castes	Farmers and Potters	Jyāpu, Kumā	Maharjan, Dāgol, Suwāl, Jyāpu , Siñ, Siñsuwāl, Munikār Prajāpati,	1392	27.6
	Clean service castes	Oil-pressers	Sāymi	Mānandhar, Sāymi	349	6.9
		Palanquin bearers	Khusaḥ	Taṇḍukār	36	0.7
		Barber	Nau	Nāpit	33	0.6
		Blacksmiths	Kau	Nakarmi	49	1.0
		Post-funeral duties	Bhā	Kāranjit	36	0.7
		Flower sellers	Gathu	Māli, Mālākār	16	0.3
		Painters	Puñ	Citrakār	39	0.8
		Dyers	Chipā	Ranjitkār, Ranjit	212	4.2
		Carriers	Duī	Putuwār	2	0.03
--------------	---------------	-------------------	-Water line-	------------------------	--------	------
laḥ cale majū pī Water unacceptable	Unclean service castes	Butcher	Nāy	Shāhi, Khadgi, Kasāi	342	6.8
		Musician, Tailors, post-funeral duties,	Jogi	Kapāli, Darshandhāri	53	1.0
		Washermen	Dhubyā	Rajaka	3	0.05
	Untouchable castes	Fishermen and Sweeper	Pode	Nepāl, Dyaḥlā, Pode	157	3.1
		Sweeper	Cyāmkhalaḥ	Cyāme, Nepāli	11	0.2
		Non-Newars			297	5.9
Total					5,057	100

(ढ)	प्रयाग राज शर्माद्वारा लिखित **कुल, भूमि र राज्य**मा नेवाः जातिको जात व्यवस्थाको सोपानलाई यसरी दर्शाएको छ । [पाना १३२][४२]

नेवार जातिको सरलीकृत तालिका

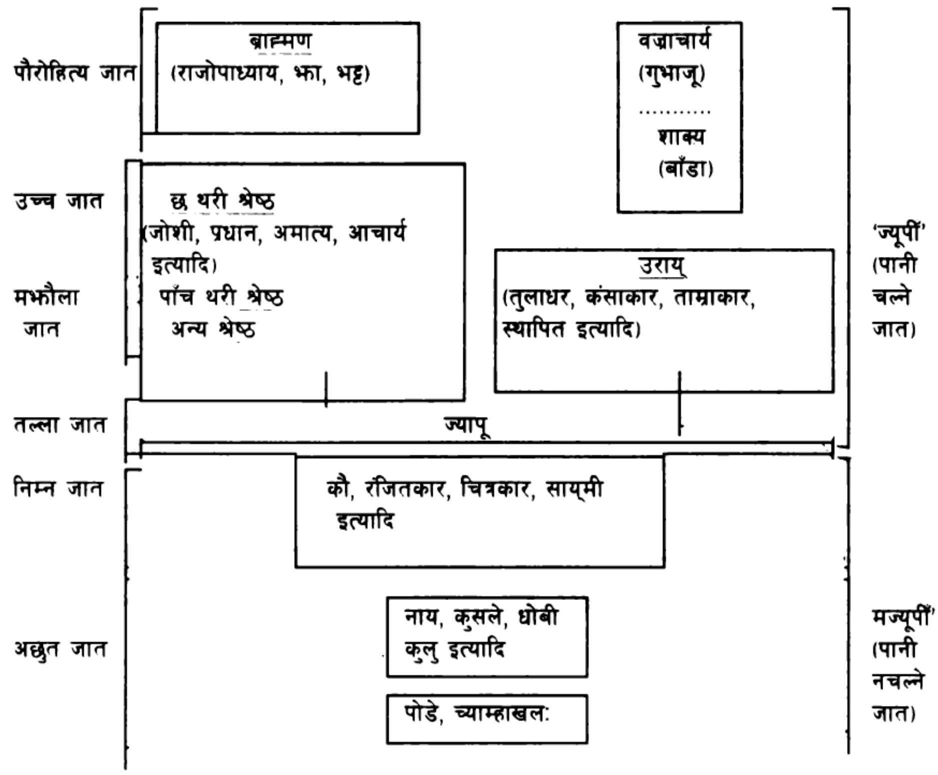

(नोटः नेवार जातिको सम्पूर्ण जातसूचीका निम्ति हेर्नू: परिशिष्ट १)।

५. **<u>नेवाः जातिमा जातिय विविधताका आयामहरू</u> :** नेवाः जाति भित्र रहेको जातिय विविधताका विभिन्न आयामहरू छन् ।

(क)	**<u>उत्पत्तिमा विविधता :</u>** नेवाः जाति भित्रका विभिन्न उप-जातिहरूको उत्पत्तिको पृष्ठभूमी फरक फरक छन् । उदाहरणका लागि :- **बर्मुं बाज्या (राजोपध्याय ब्राह्मण)** को उत्पत्ति दक्षिण-भारतीय ब्राह्मण उत्पत्तिको देखिन्छ भने **झा बाज्या (मैथिल ब्राह्मण)** को

---

[42] *कुल, भूमि र राज्य : नेपाल उपत्यकाको पूर्व-मध्यकालिक सामाजिक अध्ययन*, प्रयाग राज शर्मा, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, वि.सं. २०५४ ।

उत्पत्ति मिथिलाबाट भएको देखिन्छ । विभिन्न स्थानहरूबाट आएर संयुक्ततामा बाँधिएको समाज भएकाले नेवाः जाति भित्रका जातजातिहरूको उत्पत्ति (origin) पनि फरक-फरक छ ।

(ख) **<u>संस्कारमा विविधता :</u>** नेवाः जाति भित्रका विभिन्न उप-जातिहरूको रहनसहन, परम्परा, रीतिथिति, इत्यादीमा पनि फरकपना रहेको पाइन्छ । नेवाः जाति भित्र **इ्हि (इहि)**[४३] गर्ने जाति पनि छन्, नगर्ने जाति पनि छन् । **सिइ्म्ह उइ्गु (सिइम्ह उइगु)** अर्थात् मृत्यु हुँदा जलाएर दाहसंस्कार गर्ने जाति पनि छन्, **सिइ्म्ह थुन्गु (सिइम्ह थुनेगु)** अर्थात् मृत शरीरलाई धर्तीमा पुरेर अन्तिमसंस्कार गर्ने जाति पनि छन् । राँगा-भैंसीको मासु खाने अथवा चल्ने जाति पनि छन् नखाने अथवा नचल्ने जाति पनि छन् । सुँगुरको मासु खाने चल्ने जाति पनि छन् नखाने नचल्ने जाति पनि छन् ।

(ग) **<u>भाषिकतामा विविधता :</u>** नेवाः जाति भित्रका विभिन्न उप-जातिहरूको भाषाको बोलाईमा पनि फरकपना हुन्छ । एउटा **यलमि**[४४] **ज्यापु**ले बोल्ने नेपाल भाषा तथा एउटा **यलमि प्वः**ले बोल्ने नेपाल भाषामा बोलाईको भिन्नता हुन्छ । कतिपय अवस्थामा जात अनुसार केही पृथक प्रकृतिको भाषा पनि बोलिन्छ । उदाहरणका लागि उत्तर मकवानपुरका **बलामि उप-जाति**को भाषिका फरक देखिन्छ भने **ग्वाः** अथवा **गोपाली उप-जाति**को भाषिका पनि फरक देखिन्छ । त्यसै गरी ललितपुरका **पही / पहलि** अथवा **पहरी उप-जाति**को भाषिका पनि फरक देखिन्छ ।

(घ) प्रत्येक उप-जातिको आ-आफ्नै **वाजं (बाजं)** अर्थात् **बाजागाजा** हुन्छ । उदाहरणका लागि **जुगि उप-जाति** समुदायको **म्वहालि बाजं, नाय्** उप-जातिको **नाय्खिं बाजं, ज्यापु** उप-जातिको **धिमय् बाजं, बौद्धमार्गी** उप-जातिहरूको **धाः बाजं,** इत्यादी ।

---

43 इहिलाई बेलविवाह पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ । तर हामी यसलाई अपानुवाद (गलत अनुवाद) का रूपमा लिन्छौं । त्यसैले इहि नै भन्नु उपयुक्त हुन्छ ।

44 यलमि भन्नाले यल अर्थात् पाटन बासिन्दा ।

(ङ) <u>**सङ्घालात्मक अवस्था :**</u> कतिपय उप-जाति भित्र उप-उप-जाति पनि छन् । जस्तैः- **स्यस्यः** उप-जाति भित्र **ज्ञसि (ज्वसि)** अथवा जोशी, **कसाञ् (कसाजु)** अथवा कयास्थ, **ञाचाञ् (आचाजु)** अथवा कर्माचार्य, **महाञ् (महाजु)** अथवा अमात्य, इत्यादी जस्ता उप-उप-जाति छन् । **गुभाजु** उप-जाति भित्र स्वयम्भूमा पुरोहित गर्ने विशेष समुदायका रूपमा **स्यङ्गुँ गुभाञ् (स्यङ्गुँ गुभाजु)** अथवा बुद्धाचार्य रहेको पाइन्छ । **उराय्** उप-जाति भित्र **कसा८ (कसाः)** अथवा कंसाकार, **तम्व८ (तम्वः)** अथवा ताम्राकार, इत्यादी जस्ता उप-उप-जाति छन् । **नौ** उप-जाति भित्र **दुँइ नौ (दुँइ नौ), वा नौ (बा नौ), प८मा नौ (पःमा नौ),** इत्यादी जस्ता उप-उप-जाति छन् । यसरी नेवाः जाति भित्र जातजातिहरूको सङ्घालात्मक स्वरूप देख्न पाइन्छ ।

(च) <u>**स्थानपरकता :**</u> नेपाः उपत्यकामा रहेका ५० भन्दा बढी नेवाः बस्तीहरू प्रत्येकमा जातिय वर्गिकरणको कुनै न कुनै भिन्न स्वरूप देख्न पाएको अवस्था रहन्छ । उदाहरणका लागि :- **ख्वप देय् (भक्तपुर)** मा **कुम्ह८ (कुम्हः)** (भक्तपुरको भाषिकामा) वा **कुम्हा८ (कुम्हाः)** (काठमाडौं ललितपुरको भाषिकामा) उप-जातिलाई **ज्यापु** उप-जातिको भित्रको उप-उप-जाति मानिन्छ भने **यल देय् (पाटन)** मा **कुम्हाः** उप-जाति र **ज्यापु** उप-जाति छुट्टै उप-जाति हुन् । यस्तै इत्यादी । नेपाल मन्दल (नेवाः राज्य) भित्र पनि थुप्रै शहरी राज्य (city state) उदय भएको हुनाले शहर बस्ती पिच्छे केही न केही विषय फरक पर्न गएको देख्न सकिन्छ ।

(छ) मूलतः नेवाः जाति भनेको विभिन्न जातजातिहरूको संगम हो । त्यसैले उपरोक्त विभिन्न उप-जाति भनि सम्बोधन गरिएका समुदायलाई नेवाः समाजमा **"जाति"** कै रूपमा पनि चिन्ने गरिन्छ । उदाहरणका लागि :- ज्यापु जाति, बलामि जाति, गोपाली जाति, इत्यादी भनि प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ ।

(ज) त्यसैले नेवाः जातिलाई एउटा **लहना (लहना)** अर्थात् **सभ्यता (civilization)** का रूपमा पनि लिइन्छ ।

(झ) त्यसै गरी **बहुराष्ट्रिय देश (multi-national state)** को अवधारणा अन्तर्गत नेवाः जातिलाई आफ्नै राष्ट्रियता भएको एक राष्ट्रका रूपमा पनि लिइने गरिन्छ ।

ज्वजलपा

६. <u>**नेवाः जातिमा जातिय विभेदका स्वरूपहरू**</u> : नेवाः जाति भित्र रहेको जातिय विभेदका विभिन्न स्वरूपहरू छन् ।

(क) नेवाः समाजका यी विभिन्न जातजातिहरू **जात व्यवस्था (caste system)** मा बाँधिएका छन् । यी जातजातिहरूलाई जात व्यवस्थाले **थलाः- क्वलाः (थलाः-क्वलाः)** अर्थात् **उच-नीच**को परिभाषामा वर्गिकरण गरिएको छ ।

(ख) नेपाल भाषामा "**थजाः - क्वजाः धापू (थजाः - क्वजाः धापू)**" भनिन्छ । यसको शाब्दिक अर्थ "**ठूलो जात - सानो जात अवधारणा**" भन्ने हुन्छ भने भावानुवादमा यसको अर्थ "**जात व्यवस्था**" हो । यसमा "**थजाः (थजाः)**" शब्दले "**उपल्लो जात**" एवं "**क्वजाः (क्वजाः)**" शब्दले "**तल्लो जात**" भन्ने अर्थ दिन्छ ।

(ग) नेपाल भाषामा "**थलाः - क्वलाः (थलाः - क्वलाः)**" भनिन्छ । यसको शाब्दिक अर्थ "**माथी परेको - तल परेको**" भन्ने हुन्छ भने भावानुवादमा यसको अर्थ "**उच-नीचको भेद**" हो ।

(घ) नेवाः समाजमा हिन्दू धर्मावलम्बी तथा बौद्धमार्गी दुबैको समिश्रिगत एवं दोहोरो चरित्रको वर्गिकरण छ । बौद्ध धर्मावलम्बीहरूमा पनि जात व्यवस्था भएको समाज नेवाः समाजमा मात्र हो ।

(ङ) कतिपय जातिहरूले एक-अर्कालाई आफू भन्दा तल्लो मानी परस्पर विभेद गर्ने पनि गरेको पाइन्छ । उदाहरणका लागि :- हिन्दू श्रेणीबाट **बर्मुं बाज्या (राजोपध्याय ब्राह्मण)** हरूले आफूलाई सर्वोच्च ठान्ने गर्दछन् भने बौद्ध श्रेणीबाट **गुभाजु (बज्राचार्य)** हरूले आफूलाई सर्वोच्च ठान्ने गर्दछन् । अब **बर्मुं बाज्या**हरूले आफूलाई **गुभाजु**हरू भन्दा ठूलो जातको ठान्दछन् भने **गुभाजु**हरूले आफूलाई **बर्मुं बाज्या**हरू भन्दा ठूलो जातको ठान्दछन् । यस्तै अवस्था **ज्यापु** तथा **स्यस्यः** जाति बीच, **जुगि** तथा **नाय्** जाति बीच लगायत विभिन्न जातजाति बीच रहेको देखिन्छ ।

ज्वजलपा

(च) यसरी जात व्यवस्थाले उत्पीडित जातिहरूलाई नेपाल भाषामा **क्वय् लाकाग४गु जाग (क्वय् लाकातःगु जात**) अर्थात् **तल पारिएका जात** भनिन्छ / भन्ने गरिएको पाइन्छ । चलन्चल्तीमा **क्वजाग (क्वजात)** भन्ने शब्द पनि चलिआएको छ । तर यसको शाब्दिक अर्थ **"तल जात"** एवं भावार्थ **"कुजात"** भन्ने भएको हुनाले यो शब्द आफैमा जातिय विभेदको उपज हो । कुनै जात ठूलो वा सानो नहुने र विभेदजन्य व्यवस्थामा कुनै जातका व्यक्तिहरूलाई तल पारिएको हुने भन्ने समानतावादी बुझाई अनुकूल कुनै जात निहित रूपमा तल्लो नभएर व्यवस्थात्मक रूपले तल पारिएको भन्ने बुझाउन **क्वय् लाकाग४गु जाग (क्वय् लाकातःगु जात**) भन्ने शब्दावलीको प्रयोग गरेको पाइन्छ, र प्रयोग गर्न उपयुक्त हुन्छ ।

(छ) नेपाल भाषामा **ध्याक्वय् लाकाग४पिं (ध्याक्वय् लाकातःपिं)** भन्ने शब्दावली पनि प्रचलनमा छ । कतिपय भाषिकाहरूमा **ध्याकुनय् लाकाग४पिं (ध्याकुनय् लाकातःपिं)** भनि भनिन्छ । यसको शाब्दिक अर्थ **"ध्याक्व / ध्याकुं मा पारिएका"** भन्ने बुझिन्छ । **ध्याक्व / ध्याकुं**को अर्थ कुनै चारकुन्ने कोठाको भित्तामा रहेका कुन्ने भागहरूलाई जनाउँछ । नेवाः समाजमा **"सिमान्तकृत"** वा **"पछाडी पारिएका"** को भावार्थ जनाउनका लागि यो शब्दावली प्रयोग गरिन्छ ।

(ज) **जाग ग्वसालं क्वग्यलाग४पिं (जात ग्वसालं क्वत्यलातःपिं)** भन्ने शब्दावली पनि प्रचलनमा छ । यसको अर्थ **"जात व्यवस्थाले थिचिएका वा दबिएका"** भन्ने हुन्छ ।

(झ) नेवाः जातिको हकमा जात व्यवस्थाको सोपान (hierarchy) तथा यसले निम्त्याएको सिमान्तिकरणको मूल्याङ्कन गर्न मुलुकी ऐन, १९१० को जात वर्गिकरण मात्र पर्याप्त दृष्टिदर्शन होइन । मुलुकी ऐन, १९१० को जात व्यवस्थाले पक्कै पनि नेवाः समाजमा आफ्नो किसिमको प्रभाव पारेको होला । तर नेवाः समाजको लागि त मुलुकी ऐन, १९१० को जात वर्गिकरण "बाहिरिया"ले थोपारिदिएको व्यवस्था मात्र थियो । त्यस अघि नै मल्लकाल लिच्छवीकाल देखि स्थापित जात व्यवस्था मौजुद थियो ।

(ञ) पहाडी तथा मधेसी समाजमा जस्तै नेवाः समाजमा **"दलित"** को वर्गिकरण भने छैन । नेवाः समाजको जात व्यवस्था **दोहोरो चरणबद्ध सोपान (double step-wise hierarchy)**

मा रहेको छ, जसमा एउटा तहले त्यस भन्दा तल्लो तहमा पारिएका जातहरू प्रति जातिय विभेद तथा छुवाछुत गरेको पाइन्छ । त्यसै गरी मुलुकी ऐन, १९१० ले **"पानी नचल्ने जात"** भनि वर्गिकरण गरेका जातहरूलाई **"दलित"** भनि बुझ्ने गरिन्छ । नेवाः जातिमा **"दलित"** शब्दको अपनत्व देखिँदैन एवं राज्यले दलितको वर्गिकरणमा समेट्ने प्रयास गर्दा नेवाः जाति भित्रका जातजातिहरूले आपत्ती जनाई विरोधाभास प्रकट गरेका थिए । नेवाः जातिको जात व्यवस्थाको संघटन अनुसार ब्राह्मण-क्षेत्री तथा दलित भनि "सरल" वर्गिकरण गर्न सक्ने अवस्था देखिँदैन । नेवाः समाजको जात व्यवस्थाको स्वरूप पृथक छ । यसको स्वरूप तथा प्रकृतिलाई आफ्नै ढङ्गले विश्लेषण गर्नुपर्छ । त्यसै गरी दलित शब्द नेपाल भाषाको शब्द होइन, नेपाल भाषामा प्रयोग गरिँदैन । आफ्नो भाषाको शब्दावली नभएको हुनाले पनि त्यसबाट परिचित हुन नचाहेको देखिन्छ । पहाडी तथा मधेसी दलितहरूले जस्तै नेवाः समाजमा जात व्यवस्थाको सोपानको निम्नस्तरमा पारिएका जातिहरूले **"दलित"** शब्दलाई अपनाएको तथा त्यसरी पहिचान गर्ने गरेको अवस्था देखिँदैन । अधिकांशले **"दलित"** शब्दावली आफैमा अपमानपूर्ण वा हेयपूर्ण रहेको मान्यता राखेका छन् । **"दलित"** शब्दलाई अपमानजनक एवं अनादरयुक्त शब्द मानिएको छ । पहाडी तथा मधेसी दलितहरूले **"दलित"** शब्दमा अपनत्व जनाउनुको उनीहरूको आफ्नै तर्क छ भने नेवाः समाजमा अपनत्व नजनाउनुको आफ्नै तर्क छ । यसलाई mutually exclusive विषयका रूपमा नबुझी multiple realities को रूपमा बुझ्न सकिन्छ ।

(ट) नेवाः समुदायका कतिपय व्यक्तिहरूले जातिय विभेदलाई राणाकालीन अवधारणा मानेका छन् । यो नेवाः संस्कृतिमा प्रगाढ रहेको मान्यता भन्दा पनि गोरखालीहरूले नेवाः राज्यलाई अधीनमा लिइसकेपछी नेवाः राज्यका नागरिकहरूले विद्रोह गर्न सक्ने भयका कारण आन्तरिक द्वेष सृजना गर्नका लागि गोरखालीहरूबाट लादिएको एवं राणाकालमा संस्थागत भएको भन्ने मान्यता राख्छन् ।

(ठ) पहाडी समुदायमा प्रचलित जात व्यवस्थाको चश्माले नेवाः समाजमा प्रचलित जात व्यवस्थालाई हेर्न सकिँदैन । उदाहरणका लागि :- पहाडी समाजमा सुनको काम गर्ने **सुनार जात**लाई दलित मानिन्छ, तर नेवाः समाजमा सुनको काम **शाक्य जात**का

मानिसहरूले गर्छन् जो जातिय विभेदको सोपानमा उच्चतम् तहमा रहेका छन् । पहाडी समाजमा फलामको काम गर्ने **लोहार / कामी जात**लाई दलित मानिन्छ, तर नेवाः समाजमा फलामको काम प्रायः **नँकःमि (नकर्मी) जात**का मानिसहरूले गर्छन् जो जातिय विभेदको सोपानमा मध्यम तहमा रहेका छन् । पहाडी समाजमा दलितहरूलाई मन्दिर प्रवेशमा निषेध छ । तर नेवाः समाजमा **ञ्वय् लाकाग८गु ञाग (क्वय् लाकातःगु जात**) का व्यक्तिहरूलाई मन्दिर प्रवेशमा अधिकांश निषेध छैन । केही सीमित संख्याका मन्दिरहरूमा प्रवेश निषेध गरिन्छ । प्रायः मन्दिरहरूमा यिनै **ञ्वय् लाकाग८गु ञाग (क्वय् लाकातःगु जात**) का व्यक्तिहरू **द्या८पा८ला८ (द्यःपाःलाः)**, शाब्दिक अनुवाद : देउता पालो थाप्ने, का रूपमा रहेको हुन्छ । त्यसै गरी प्रत्येक नगर बस्तीहरूमा आयोजना हुने मुख्य जात्रामा त्यस नगर बस्तीका सबै जातजातिहरूको सहभागिता सुनिश्चित हुन्छ । ती जात्रा आयोजनामा सबै जातजातिका मानिसहरूको भूमिका रहेको हुन्छ ।

(ड) नेवाः समाजको जातिय विविधता किन पनि फरक छ भन्दा यो कुनै एकल प्रकृतिको समाजमा पेशाको आधारमा जात व्यवस्था ल्याइएको समाज भने होइन । एउटै उत्पत्ति, एउटै संस्कृति वा एउटै जाति भएको समाजमा जात व्यवस्थाले वर्गिकृत गरिदिएको समाज पनि होइन । यदि नेवाः समाजबाट जात व्यवस्था तथा जातिय उच-नीचको अवधारणा हटाउने हो भने पनि यस भित्रको जातिय विविधता त रहि नै रहन्छ । किनभने नेवाः समाजको उत्पत्ति नै बहुलता (plurality) मा आधारित छ । यसमा एउटा निश्चित एकल प्रकृतिको समाजमा विभाजन सृजना गरिएको नभएर विविधतापूर्ण समाजलाई नै उच-नीचको भेदमा वर्गिकरण गरिएको हो ।

(ढ) नेवाः समाजको जातिय विभेदको स्वरूपमा स्थान अनुसार पनि फरकपना देखिने हुनाले जात व्यवस्थाको सोपानको कुनै एउटा स्थिर वा निश्चित सर्वमान्य सूची बनाउन सक्ने अवस्था छैन, वा कठिन छ ।

(ण) नेवाः समाजमा विद्यमान जातिय विभेदको सोपानलाई पहाडी समुदायको जस्तै बाहुन, क्षेत्री तथा दलित भने वर्गिकरण गर्नु मिल्दैन । यसरी वर्गिकरण गर्ने प्रयास भनेको

पहाडी खस-आर्य केन्द्रित सोचको उपज हो । एउटा समुदायको चश्माले देशका अन्य समुदायको व्याख्या परिभाषा गर्नु भनेको विविधतालाई स्वीकार गर्न नसक्नु हो ।

(त) नेपालको संविधानको धारा २४ लाई दृष्टिगत गर्दा छुवाछूत तथा भेदभावविरुद्धको हक दलित समुदायलाई मात्र सीमित छैन । तसर्थ नेवाः समाजको जात व्यवस्थालाई पृथक ढङ्गले सम्बोधन गर्नका लागि दलित शब्दको अपनत्व तथा प्रयोग नहुनाले कुनै बाधा पुर्याएको छैन ।

(थ) नेवाः समाजमा स्थानीयताको आधारमा पनि विभेदजन्य मानसिकता रहेको पाइन्छ । कुनै एउटा स्थानको मानिसले अर्को स्थानको मानिसलाई तल्लो स्तरको मान्ने प्रचलन पनि रहिआएको छ । शहरी भेगमा बसोबास गर्ने नेवाःहरूले ग्रामीण भेगमा बसोबास गर्ने नेवाःहरूलाई **गामः / गामाः (गामः / गामाः)**, अर्थ अनुवाद गर्दा **"गाउँले"**, जस्ता दुर्वाच्यहरू प्रयोग गरी तल्लो दर्शाउने गरेको पाइन्छ । एउटै उप-जाति भित्र पनि एकले अर्को ठाउँको सोही उप-जातिलाई तल्लो वा निम्न स्तरको मान्ने गरेको पाइन्छ । वर्तमान परिपेक्ष्यमा **नेपाः उपत्यका**का सबै स्थानहरू **"शहर"** भइसके । यद्यपि यो **गाउँ-शहर**को भेद वर्तमान परिपेक्ष्यको आधारमा नभएर तत्कालीन समयको **गाउँ-शहर**को भेदमा आधारित हुन्छ ।

७. <u>**जुगि उप-जातिको संक्षेप परिचय**</u> : नेवाः जाति भित्रका विभिन्न जातजातिहरू मध्ये **जुगि उप-जाति** पनि एक हो । नेपाः उपत्यकामा यस जातिको अस्तित्व लिच्छवीकाल समय देखि देखिन्छ ।

(क) सुदर्शना दर्शनधारीद्वारा लिखित आलेखमा **जुगि उप-जाति**को परिचय यसरी दिइएको छ :-[४५]

> कपाली जातियात ज्ञसीक वीगु ज्वलय् थीथी मनूतय् थीथी कथंया विचाः खनेदु । कपाली जातियात जोगी, दर्शनधारी व कुसले नं धाइ । काम, क्रोध, लोभ, मोहय् तक्वनामत्वंस आध्यात्म चिन्तन यानाजुइपिं वा थुगु सांसारिक बन्धनं अलग जुया च्वनेगुलिइ प्रयत्नरतपिंत

---

[45] सुदर्शना दर्शनधारी, https://jheeguinformation.com/.

ह जोगी धाइ । समाजय् रोग व्याधिं कयाच्वंपिंत थःगु तन्त्रवलं लायकगु, दर्शन धारण यायगु शक्ति दुपिन्त दर्शनधारी धाइ वा दर्शन यायत योग्यगु आचरण याइपिं ह दर्शनधारी खः । कुश (गुगु अपिकं पवित्रगु घाँय् खः उज्यागु) या पाखें उत्पन्न जूपिं जुयाः कुश्ले धकाः नं धायगु याः । कुश्ले (कुशल) तय्गु उत्पत्तिया खँयात कयाः थुकथं ब्वयथनातःगु दु — महादेवनं कुशयात मनू दयकाः "जीव" दान बियाः कुशलनाथ योगीया जन्म जुल धकाः सुमति शास्त्रय् च्वयातःगु दु । थ्व ह कुशलनाथया अनुयायीतय्त कुशल, दर्शनधारी, कपाली धकाः धायगु यात ।

यस आलेखांशको अनुवाद यस प्रकारले छ :-

कपाली जातिलाई चिनाउने क्रममा विभिन्न मानिसहरूको विभिन्न प्रकारको विचार देखिन्छ । कपाली जातिलाई जोगी, दर्शनधारी तथा कुश्ले पनि भनिन्छ । काम, क्रोध, लोभ, मोहमा नअल्झिकन आध्यात्म चिन्तन गर्नेहरू वा त्यस प्रकारको सांसारिक बन्धनबाट जोगेर बस्ने प्रयत्नरतहरू नै जोगी भनिन्छ । समाजमा रोग व्याधिले पीडितहरूलाई आफ्नो तन्त्रबलले बिसो पार्ने, दर्शन धारण गर्ने शक्ति भएकाहरू दर्शनधारी भनिन्छ वा दर्शन गर्नलाई योग्य आचरण भएका नै दर्शनधारी हुन् । कुश (जुन अधिक पवित्र घाँस हो त्यस्तो) को तर्फबाट उत्पन्न भएको हुनाले कुश्ले पनि भनिने गरिन्छ । कुश्ले (कुशले) हरूको उत्पत्तिको कुरालाई लिएर यसरी उभ्याइएको छ — महादेवले कुशको मान्छे बनाएर "जीव" दान दिएर कुशलनाथ योगीको जन्म भयो भनि सुमति शास्त्रमा लेखिएको छ । यही कुशलनाथको अनुयायीहरूलाई कुशले, दर्शनधारी, कपाली भनेर भन्ने गरियो ।

(ख) जुगि उप-जातिले देहायका थरहरू प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ ।

१) **कपाली (कपाली)**,

२) **कुश्ले (कुश्ले)**,

३) **कुसलनाथ (कुसलनाथ)**,

४) **कुस्ले (कुस्ले)**,

५) **कुस्ल्या (कुस्ल्या)**,

६) **जोगी (जोगी)**,

७) **दर्शणधारी (दर्शणधारी)**,

८)   **दर्शन** (दर्शन),

९)   **दर्शनधारी** (दर्शनधारी),

१०)   **योगी** (योगी),

११)   **सुचिकार** (सुचिकार) ।

(ग) जुगि उप-जातिले **देगुघः / दुगुघः / देउघः** (देगुघः / दुगुघः / देउघः) अर्थात् **कुलदेवताका** रूपमा **गोरखनाथ**लाई मान्ने गर्दछन् । त्यसै गरी **बाला चःह्रे** (बाला चःह्रे) अर्थात् बाला चतुर्दशीका दिन प्रायः जुगिहरूको **देगु / दिगु / देउ पूजा** (देगु / दिगु / देउ पुजा) अर्थात् **कुल देवताको पुजा** हुने गर्दछ । कतिपय स्थानमा **सिथि नखः** (सिथि **नखः**) का दिन पनि हुने गर्दछ ।

(घ) जुगि उप-जाति **नाथ सम्प्रदाय**का हुन् । त्यसैले प्रायः पुरुषहरूको मध्यनाममा **नाथ** उल्लेख भएको देख्न सकिन्छ । जस्तैः- वीरनाथ, रूद्रनाथ, केदारनाथ, इत्यादि ।

(ङ) जुगि उप-जातिका मानिसहरू **शिव गोत्र**का मानिसहरू हुन् ।

(च) परम्परागत मान्यता अनुसार जुगि उप-जातिको विवाह जुगि उप-जाति भित्र नै हुन्छ, अर्थात् सहजातीय एवं सहगोत्रीय विवाह हुने गर्दछ ।

(छ) जुगि उप-जातिमा आफ्नै जातको पुरोहित हुन्छ । हामी उनीहरूलाई **ग्वबाःजु** (**ग्वबाःजु**) भन्छौं । यिनीहरू **बर्मुं (ब्राह्मण)** वा **गुभाजु (बज्राचार्य)** नभएर जुगि उप-जातिकै मानिस हुन् ।

(ज) जुगि उप-जातिमा कसैको मृत्यु भएपछी उसको मृतशरीरलाई समाधी बनाएर गाढ्ने गरिन्छ, जसलाई नेपाल भाषामा **सिइम्ह थुनेगु (सिइम्ह थुनेगु)** भनिन्छ । नेवाः जाति भित्र मृतशरीरलाई गाढ्ने परम्परा भएको जुगि उप-जाति एकमात्र हो ।

(झ) जुगि उप-जातिको मुख्य गरी तीन उप-समूहहरू रहेको मानिन्छ । ती उपसमूह **कपाली, दर्शनधारी** तथा **कुश्ले** हुन् । जुगि उप-जातिमा प्रयोग गर्ने अरू विविध थरहरू

यी तीन शब्दकै व्युत्पत्ति रहेको मान्न सकिन्छ । जुगि उप-जाति भित्र यी तीन फरक-फरक समूह भएतापनि वर्तमान परिपेक्ष्यमा यो भेद लोपप्रायः भइसकेको देखिन्छ । जुगि उप-जातिका सबैले यी तीन मध्ये जुनसुकै थर प्रयोग गर्ने प्रचलन बन्न पुगेको हुँदा यी तीन भेदहरूको भिन्नता अदृश्य भइसकेको अवस्था देखिन्छ ।

(ञ) Anil M Shakya ले आफ्नो **Newar, Marriage and Kinship in Kathmandu, Nepal** नामक विद्यावारीधि शोध प्रबन्धमा जुगि उप-जातिको तीन भेदलाई औँल्याएका छन् । उनका अनुसार जुगि उप-जातिका तीन भेदहरूमा **दर्शनधारी**, **कपाली** तथा **दन्या** समूह रहेका छन् । कपालीहरूले अरू नेवाःहरूको मृत्यु संस्कारको दायित्व पूरा गरेझैं कपालीहरू स्वयंको मृत्यु संस्कारको दायित्व पूरा गर्ने समूह **दन्या** हो । यस समूहले कपालीहरूको मृत्यु संस्कारको दायित्वका साथै उनीहरूको हजामका रूपमा पनि काम गर्छन् । यस समूहलाई **बेपाली** भन्ने पनि गरिएको पाइन्छ । दन्या वा बेपालीहरूले पनि कपाली थर नै प्रयोग गर्ने गरेको उल्लेख छ । त्यसै गरी उक्त शोधमा कपालीहरूको पुरोहितका रूपमा दर्शनधारी समूहलाई औँल्याइएको छ । यद्यपि हाल यी भेदहरू अदृश्य जस्तै भइसकेको अवस्था देखिन्छ ।

(ट) दक्षिण एसियाको परिपेक्ष्यमा हेर्दा **कनफट्टा जोगी** वा **नाथ सम्प्रदाय**बाट उत्पत्ति भई नेवाः समाजमा **जुगि उप-जाति** समुदायले आफ्नो स्वरूप लिएको देखिन्छ । यसरी नेपालकै अर्को खस-आर्य समुदाय अन्तर्गत **दशनामी सन्यासी** समुदायको उत्पत्तिसँग पनि समरूपता रहेको देखिन्छ । विभिन्न पृष्ठभूमीबाट नेपाल मन्दलमा बसोबास गर्न आई एउटा संयुक्ततामा अन्तरघुलन हुने क्रममा यही **कन्फट्टा जोगी**, **नाथ योगी** भनिने समुदायहरू नेपाल मन्दलमा प्रवेश गरी नेवाः जातिको **जुगि उप-जाति** भएको देखिन्छ । यिनै **कन्फट्टा जोगी**, **नाथ योगी**हरू खस-आर्य समुदायमा प्रवेश गरे, र **दशनामी सन्यासी** भए ।[४६] यिनै **कन्फट्टा जोगी**, **नाथ योगी**हरू तिब्बतमा प्रवेश गरे, र **དགེ་ལུགས་**

[46] *Cultural Crisis of Caste Renouncer: A Study of Dasnami Sanyasi Identity in Nep*al, Madhu Giri, Molung Educational Frontier, 2019.

པ་ (गेलुक्पा) सम्प्रदायको निर्माण गरे ।[47] बर्दिया जिल्लामा रहेका थारुहरूको थर मध्ये **कन्फट्टा जोगी** भन्ने थर पनि पाइन्छ ।[48]

(ठ) **हिन्दू धर्मावलम्बमा शैव सम्प्रदाय**को एक उप-सम्प्रदायका रूपमा **नाथ सम्प्रदाय** भनिन्छ । यस सम्प्रदायमा **योग**को महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । यही **योग**को अभ्यास गर्ने सम्प्रदाय भएकाले **योगी** पनि भन्ने गरेको पाइन्छ । भारोपेली भाषाहरूमा **"य"** तथा **"ज"** वर्ण बीच परस्परता भएको भाषावैज्ञानिक पद्दति प्रकृति देख्न सकिन्छ । खस/पर्वते भाषा (नेपाली भाषा) मा नै केही समय अगाडी **"य"** वर्णलाई **"बुढो ज"** पनि भन्ने गरिन्थ्यो । मैथिली भाषामा पनि **"य-ज"** परस्परता देखिन्छ, जस्तै :- यादब - जादब, याद - जाद, यसोदा - जसोदा । यसरी नै आर्य भाषा समूहका अन्य उदाहरण पनि छन् । यमुना नदी, जमुना नदी । यौवन, जोवन । यसरी **योगी** तथा **जोगी** परस्परतामा विकास भएको भन्ने बुझ्न सकिन्छ ।

(ड) **नेपाल भाषा**लाई भाषाविज्ञानमा **चिनियाँ-तिब्बती भाषा परिवार**को **तिब्बती-बर्मेली भाषा समूह**मा राखिन्छ । यद्यपि **नेपाल भाषा**लाई विशुद्ध तिब्बती-बर्मेली भाषा मान्न कठिन छ । यसमा **भारोपली भाषा परिवार**को **आर्य भाषा समूह**बाट पनि निकै प्रभाव परेको देखिन्छ ।[४९] [५०] भाषाविज्ञान लगायतको प्राज्ञिक अध्ययनमा Tibetosphere तथा Indosphere भन्ने गरिन्छ । यही **Tibetosphere**[५१] तथा **Indosphere**[५२] को मध्यमा अवस्थित भई यी दुई क्षेत्रको अन्तरसम्बन्ध, संगम तथा प्रभावमा रही एउटा पृथक वा amalgamation को क्षेत्रलाई मैले **Nepasphere** भन्ने गरेको छु । यसरी भारतीय उपमहाद्वीपबाट नै नेपाल मन्दल प्रवेश गरेका **योगी / जोगी**हरूबाट यो शब्दले नेपाल भाषामा प्रवेश पाएको हुनुपर्छ ।

---

47 *Tibetan and Zen Buddhism in Britain: Transplantation, Development and Adaptation*, David N. Kay, Routledge Curzon, 2004.

48 *थारू जातिको थर, उपथर सूचीकरण*, डा. कृष्णराज सर्वहारी, थारू समुदायको थर सूचीकरण सम्बन्धि छलफल तथा अन्तक्रिया कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्र, थारु आयोग, २०७७ फागुन २८ गते ।

49 वीन- सँय् ताषा पनिवानय् नपालताषा *(चीन-सँय् भाषा परिवारय् नेपालभाषा)*, काशिनाथ तमोट, भाषाविज्ञान परिचय, पाना ३६ — ३८, डा. तुयु बहादुर महर्जनन, नेसं ११२८ ।

50 *Newari Language and Linguistics: Conspectus*, Tej R. Kansakar, CNAS, Tribhuvan University, Vol. VIII, No. 2, June, 1981.

51 *Mapping the Minority Languages of the Eastern Tibetosphere*, Hiroyuki Suzuki et. al., January 2017, Pg 1.

52 *Area of linguistic and cultural influence of India, Language variation: Papers on variation and change in the Sinosphere and in the Indosphere in honour of James A. Matisoff*, David Bradley et. al., C.E. 2003, Pg. 2.

(ढ) नेपाल भाषामा **"उ (ओ)"** वर्ण छैन । संस्कृत भाषा पनि नेवाःहरूले आफ्नै लिपिमा लेख्ने भएकाले लिपिमा संस्कृतका वर्णहरू पनि विकास भएकोसम्म हो । त्यसैले आर्यमूलीय **"जोगी"** शब्द नेपाल भाषामा प्रवेश हुँदा **"जुगि (जुगि)"** वा **"ज्वगि (ज्वगि)"** हुन पुगेको देखिन्छ ।

(ण) लक्ष्मी प्रसाद कपाली, राजु कपाली तथा सुनिल कपालीले लेखेको **"कपाली : संक्षिप्त परिचय"** का अनुसार, ***"शैव-पाशुपत जोगी सिद्ध संन्यासीहरूको धर्म नै भ्रमण गर्नु पनि भएकोले नेपालमा उनीहरू पनि आए होलान् । श्री पशुपतिनाथको शरणमा बस्नका लागि भारतका शैव-सिद्धान्ती पाशुपत, कापालिक आदि सम्प्रदायका अनुयायीहरू यस पावन साधन भूमिमा लिच्छविकालमा नै बढी जमघट भएको अनुमान गर्न सक्ने कुरा स्व. कूल चन्द्रजीले आफ्नो पुस्तकमा उल्लेख गरिएको छ । "*** (पाना ३१) सोही पुस्तकमा नेपालमा गोरख पन्थ तथा कापालिक इतिहासको खण्ड समावेश छ । (पाना ४०) पुस्तकका अनुसार, ***"नेपाल उपत्यकामा स्वयम गोरखनाथ आएको कुरा परम्पराद्वारा स्वीकृत भएता पनि गोरखनाथको वास्तविक प्रचार दुई तीन शताब्दी पछी भएको अनुमान हुन्छ । गोरखनाथ नेपाल उपत्यकामा आगमन राजा नरेन्द्र देवको पालामा भएको अनुमान गरिएको छ । फर्पिङमा १४ औं शताब्दीका अन्त्यतिर अचिन्त्यनाथ योगीले गोरखनाथको पाषण पाडुका स्थापित गरेको कुरा त्यहाँ भएका अभिलेखमा प्राप्त भएको छ । त्यसबेला जयस्थिति मल्लको शासन थियो । ने.सं. ५८५ शताब्दीमा गौड देश (बंगाल) बाट आएका चैतन्यनाथ योगीले मरु टोल स्थित "काष्ठमण्डप" नामक भवनमा राखेका एउटा अभिलेखबाट अवधुतहरूलाई बस्ने र खुवाउने व्यवस्थाका साथ योगीहरूलाई प्रति वर्ष भण्डारा खुवाउन गुठी राखेको सुवर्ण पत्रमा उल्लेख गरिएको छ । "प्राचिन नेपाल - अङ्क ५८" १६औं शताब्दीका अर्को ताम्रपत्रद्वारा छवलनाथ योगीले जोगीलाई खुवाउने गुठी राखेको कुरा उल्लेख छ । "***
सोही पुस्तकमा (पाना ४५) जुगि उप-जाति समुदायको इतिहासको चर्चा गरिएको छ, ***"साँखुको शिलालेखमा अमृत मल्लको पालामा अभिलेख ने.सं. ६७९ कुसुल्या जोगी उल्लेख गरि राखेको छ । "नेपाल भाषाया जात" । बनेपाको दथुटोलको अभिलेख ने.सं. ७५७ श्री गोरख पादुकामा हाकुनाथ दर्शनधारीले दियो बाली गाउँमा बस्नेहरूलाई***

दक्षिणा दिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । "भक्तपुर शिलालेष सूचि" - शंकरमान राजवंशी । मरुसत्तलको ताम्रपत्र ने.सं. ४५४ मा जुगी उल्लेख गरिराखेको छ । "

(त) यसरी **नेवाः जाति** भित्र पनि आफ्नो छुट्टै पहिचान परिचय बोकेको **जुगि उप-जाति समुदाय** छ । अतः **जुगि उप-जाति** नेवाः जाति अन्तर्गतकै एक अभिन्न, अविछिन्न साथै आफ्नै पृथकता एवं अन्य नेवाः उप-जातिसँग समरूपता पनि भएको उप-जाति वा उप-समूह हो ।

८. <u>**जुगि उप-जातिको परम्परागत पेशा :**</u> नेवाः समाजको परम्परागत जीवनशैलीमा जुगि उप-जातिका मानिसहरूले देहायका पेशा काम अवलम्बन गर्ने गर्थे / गर्छन् ।

(क) नेवाः समाजको मृत्यु संस्कारमा जुगि उप-जातिको भूमिका रहेको पाइन्छ । ऐतिहासिक नेवाः बस्तीहरूमा **प्यकालँ (प्यकालँ)** अर्थात् चारदोबाटो अथवा **द्वपाः (द्वपाः)** अर्थात् दोबाटोको केन्द्र वा मध्यलाई **छ्वास (छवास)** भनेर चिनिन्छ । यस्ता **छवास**लाई **छ्वास अजिमा (छवास अजिमा)** वास गर्ने स्थानका रूपमा लिइन्छ । कसैको घरपरिवारमा कुनै व्यक्तिको मृत्यु भएपछी नीज मृतकका लत्ता कपडाहरू **छवास**मा लगेर विसर्जित गरिन्छ । यसलाई **छ्वासय् वायगु (छवासय् वायेगु)** भनिन्छ । यी अशुद्ध मानिएका लत्ताकपडाहरूलाई फुकेर शुद्ध बनाई जुगि उप-जातिका मानिसले लैजान्छन् । त्यसैले यस्ता **छवास** स्थानहरू निकट **सतःछेँ (सत्तलघर)** बनाएर जुगि उप-जातिका मानिसहरूलाई राखिन्छ । यसरी नेवाः समाजको मृत्यु संस्कारमा जुगि उप-जातिको सांस्कृतिक तथा परम्परागत एवं प्रथाजन्य भूमिका देखिन्छ भने **सतःछेँ (सत्तलघर)** को वास हुनुको कारण पनि देखिन्छ ।

(ख) जुगि उप-जातिको तन्त्र विद्याले भूतप्रेतको सामना गर्न सक्ने तथा भूतप्रेत पन्छाउन सक्ने मान्यता रहेको पाइन्छ । तसर्थ यही भूतप्रेत पन्छाउनका लागि **प्यकालँ (प्यकालँ)** तथा **द्वपाः (द्वपाः)** नजीकै **सतःछेँ (सत्तलघर)** बनाई जुगि उप-जातिका मानिसहरूलाई राख्ने गरिन्छ । जुगि उप-जातिका मानिसहरूलाई तान्त्रिक पुरोहित पनि मानिन्छ । यसरी नेवाः समाजको तान्त्रिक संस्कारमा जुगि उप-जातिको सांस्कृतिक

तथा परम्परागत एवं प्रथाजन्य भूमिका देखिन्छ भने **सतःछेँ (सत्तलघर)** को वास हुनुको कारण पनि देखिन्छ ।

(ग) त्यसै गरी विभिन्न स्थानका **ट्ग8 / ङ्ग8 (दिगः / द्यगः)** अर्थात् मन्दिरको रेखदेखका लागि त्यस्ता मन्दिर वरपरको **सतःछेँ (सत्तलघर)** मा पनि जुगि उप-जातिको बसोबास रहेको पाइन्छ । उक्त मन्दिरको रेखदेख गर्ने, सरसफाई गर्ने, इत्यादीका धार्मिक सांस्कृतिक कामकर्तव्यको पूर्तीका लागि जुगि उप-जातिका मानिसहरूलाई राखिएको हुन्छ । यसरी नेवाः समाजको धार्मिक संस्कारमा जुगि उप-जातिको सांस्कृतिक तथा परम्परागत एवं प्रथाजन्य भूमिका देखिन्छ भने **सतःछेँ (सत्तलघर)** को वास हुनुको कारण पनि देखिन्छ ।

(घ) कसैको मृत्यु हुँदा मृत्यु भएको सात दिन पछी मृतकको नाममा भात लगायतका खाद्यान्न बनाइने गरिन्छ । यस भातलाई **क्ष्यन्मा (न्हय्नुमा)** भनिन्छ । यस्ता **न्हय्नुमा** जुगि उप-जातिका मानिसहरूलाई दिने गरिन्छ । प्रत्येक घरको मूलढोका अगाडी **पिखालख् / पिखालाखि (पिखालखु / पिखालाखि)** भन्ने हुन्छ । नेवाः जातिको बसोबास भएका घरको मूलढोका बाहिर भुइँमा रातो माटोले लिपेर पुजा गरेको देख्न सकिन्छ । हिजोआज मण्डला आकारमा धातुबाट आकृति बनाएर राख्ने गरेको पनि देखिन्छ । यही **पिखालखु / पिखालाखि** हो । मृतकको घर अगाडीको यसै **पिखालखु**मा उभिएर मृतकको परिवारबाट हाम्रो जातले **न्हय्नुमा** थापेर लिन्छन् । नेवाः जातिको मृत्यु संस्कारको यो एक प्रमुख परम्परा हो । यसरी मृतकको नाममा चढाइने न्हय्नुमालाई हाम्रो जातले ग्रहण गरेमा मात्र मृतकको आत्मा तर्ने भन्ने धार्मिक आस्था छ । यसै मृत्यु संस्कारको परिपूर्तीका लागि टोल-टोलमा **सतःछेँ (सत्तलघर)** बनाई जुगि उप-जातिका मानिसहरू राख्ने गरिन्थ्यो । यसरी नेवाः समाजको मृत्यु संस्कारमा जुगि उप-जातिको परम्परागत एवं प्रथाजन्य भूमिका देखिन्छ भने **सतःछेँ (सत्तलघर)** को वास हुनुको कारण पनि देखिन्छ ।

(ङ) नेवाः समाजमा कुनै प्रकारको चाडपर्व वा सांस्कृतिक रीतिजन्य कार्य भएमा आफ्नो मृतक पुर्खाको नाममा खाद्यान्न भाग चढाउने गरिन्छ । नेवाः समाजको जुनसुकै

भोजमा मानिसहरूलाई सरह एक भाग देवतालाई तथा एक भाग मृतकलाई भनि छुट्याइएको हुन्छ । देवतालाई राखिएको भागलाई **ग्च8व्र (घःब्व)** भनिन्छ भने मृतकलाई राखिएको भागलाई **सिकीव्र (सिकीब्व)** भनिन्छ । सोही **सिकीब्व** जुगि उप-जातिका मानिसहरूलाई दिनुपर्ने हुन्छ । यसरी **सिकीब्व** लिने कार्यलाई **ग्वालय् कायगु (त्वालय् कायेगु)** वा **ग्वा◌8ॐ कायगु (त्वाःजं कायेगु)** भनिन्छ । यो परम्परा विभिन्न स्थानहरूमा विभिन्न स्वरूपमा गरेको पाइन्छ । कतिपय स्थानहरूमा जुगि उप-जातिका मानिसहरू आ-आफै घर-घर गएर लिन जान्छन् । कतिपय स्थानहरूमा लिन आउ भनि बोलाउन आउँछन् । कतिपय स्थानहरूमा हाम्रै घर आँगनमा दिन ल्याउँछन् । यसै संस्कारको परिपूर्तीका लागि टोल-टोलमा **सतःछें (सत्तलघर)** बनाई जुगि उप-जातिका मानिसहरू राख्ने गरिन्थ्यो । यसरी नेवाः समाजको संस्कारमा जुगि उप-जातिको परम्परागत एवं प्रथाजन्य भूमिका देखिन्छ भने **सतःछें (सत्तलघर)** को वास हुनुको कारण पनि देखिन्छ ।

(च) उपरोक्त उल्लेख मृत्यु संस्कारसँग सम्बन्धित सबै प्रथाजन्य कार्य गर्नका लागि प्रत्येक टोलमा एक/एक परिवार जुगि उप-जातिका मानिसहरूलाई राख्ने गरिन्छ । मूलतः **ग्वालय् कायगु (त्वालय् कायेगु)** को शाब्दिक अर्थ **"टोलमा लिनु"** हो । त्यसै गरी **ग्वा◌8ॐ कायगु (त्वाःजं कायेगु)** को शाब्दिक अर्थ **"टोलको जन भई लिनु"** हो । त्यसैले नै प्रत्येक टोल-टोलको बासिन्दाका लागि आफ्नै टोलको जुगि हुने गर्दछ । आ-आफ्नो टोलमा बसिआएका जुगि उप-जातिका मानिसहरूबाट नै यी रीतिथिति पूर्ती गर्नुपर्ने भएकाले जुगि उप-जातिका मानिसहरूलाई **ग्वा◌8ॐ (त्वाःजं)** अर्थात् **टोलको जन** पनि भन्ने गरिन्छ । यसरी नेवाः समाजको मृत्यु संस्कारमा जुगि उप-जातिको परम्परागत एवं प्रथाजन्य भूमिका देखिन्छ भने **सतःछें (सत्तलघर)** को वास हुनुको कारण पनि देखिन्छ ।

(छ) जुगि उप-जातिले पुख्यौंली गरिआएको पेशा मध्ये **सुचिका8 ग्या (सुचिकाः ज्या)** अर्थात् सिलाई कार्य पनि रहेको पाइन्छ । आफू बसिआएको घर मुनी रहेको **सतः (सत्तल)** मा सिलाई मिसिन राखी सिलाई कार्य गर्दै आएको पुख्यौंली अभ्यास पाइन्छ । यसरी

नेवाः समाजको पेशा तथा कार्यविभाजन संस्कारमा जुगि उप-जातिको पेशाजन्य भूमिका देखिन्छ भने **सतःछें (सत्तलघर)** को वास हुनुको कारण पनि देखिन्छ ।

(ज) जुगि उप-जातिका मानिसहरू तन्त्रविद्याको प्रयोग गर्ने काम पनि गरेको पाइन्छ । यसमा महिलाहरू **ग्य8मां (घःमां)** अर्थात् झारफुक गर्ने महिलाका रूपमा काम गरेको एवं पुरुषहरू **वैंग्य (बैद्य)** अर्थात् झारफुक गर्ने पुरुषका रूपमा काम गरेको पाइन्छ ।

(झ) जुगि उप-जातिका महिलाहरू **ऋजि / ऐवा / दिदि ऋजि / दिनि ऋजि (अजि / ऐचा / दिदि अजि / दिरि अजि)** अर्थात् सुँडेनीको काम गर्ने गरेको पनि पाइन्छ । यसमा बच्चा जन्मिने प्रक्रियामा सहजिकरण मात्र नभएर गर्भवती देखि सुत्केरी स्यहार्ने एवं आवश्यक रीतिथिति धार्मिक कार्य पनि गर्ने हुन्छ ।

(ञ) जुगि उप-जातिको परम्परागत **वाअँ (बाजं)** अर्थात् बाजा भनि **म्वहालि / मुहालि / म्वायुलि (म्वहालि / मुहालि / म्वाय्लि)** बाजा हो । नेवाः समाजमा **म्वाय्लि बाजा**को विशेष महत्व रहेको पाइन्छ । **म्वाय्लि बाजा**को प्रयोजन **तिंग्या (भिंज्या)** अर्थात् सुमंगल कार्यमा गरिन्छ । जस्तै विवाहको अवशरमा **म्वाय्लि** बजाइन्छ । मन्दिरहरूमा **म्वाय्लि बाजा** बजाइन्छ । यस बाजाले देवीदेवतालाई आकर्षित पारी ल्याउने क्षमता रहेको जनआस्था छ । मन्दिरहरूको स्थापना गर्दा वा देवीदेवताको मूर्तीलाई स्थानान्तरण गर्दा यो बाजा बजाउन महत्वपूर्ण मानिन्छ । जात्रापर्वमा पनि **म्वाय्लि बाजा**को प्रयोग गरिन्छ । नेवाः जातिको अधिकांश सांस्कृतिक तथा परम्परागत कार्यमा यो बाजा **मदयुकं मगा8गु (मदय्कं मगाःगु)** अर्थात् नभै नहुने बाजाका रूपमा लिइन्छ । यसरी नेवाः समाजको धार्मिक संस्कारमा जुगि उप-जातिको सांस्कृतिक तथा परम्परागत एवं प्रथाजन्य भूमिका देखिन्छ भने **सतःछें (सत्तलघर)** को वास हुनुको कारण पनि देखिन्छ ।

९. **<u>जुगि उप-जातिलाई हुने जातिय विभेद :</u>** जात व्यवस्थामा जुगि उप-जाति एक उत्पीडित समुदाय हो । हामी जातका आधारमा विभेद, भेदभाव, छुवाछुत, वहिष्करण, अवहेलना

लगायत जात व्यवस्थाले निम्त्याउने विभिन्न प्रकारका हिंसा तथा असमानताको शिकार हुन बाध्य भएका समुदाय हौं ।

(क) नेपाल संवत् ५०० सालमा **नारदस्मृति**लाई नेपाल भाषामा उतार गरी नेवाः समाजलाई जात व्यवस्थामा वर्गिकरण गरेको इतिहासले बताउँछ । **न्यायविकासिनी**मा ४ **जात कुस्ले** भन्ने उल्लेख गरिएको छ ।[५३]

(ख) **मुलुकी ऐन, १९१०** ले संस्थागत गरेको जात व्यवस्थामा **कुस्ले** नामले जुगि उप-जातिलाई **पानी नचल्ने तर छोइछिटो हाल्न नपर्ने** भनि वर्गिकरण गरिएको थियो । यसबाट कानूनले नै विभेद संस्थागत गरेको प्रस्ट हुन्छ ।

(ग) Francis Buchanan Hamilton को ***An Account of the Kingdom of Nepal*** (सन् १८१९) मा **कुस्ले जाति**को उल्लेख गरेको पाइन्छ । यसमा उनले **कुस्ले जाति**लाई अशुद्ध मान्ने भन्ने उल्लेख गरिएको पाइन्छ । [पाठ १, पाना ३७]

(घ) David N. Gellner को ***Low Castes in Lalitpur*** नामक लेखमा पनि **कपाली**हरूलाई समावेश गरिएको पाइन्छ ।

(ङ) Michael Allen ले आफ्नो ***Hierarchy and Complementarity in Newar Caste, Marriage and Labour Relations*** मा Unclean castes अन्तर्गत **Jogi** भनि उल्लेख गरेका छन् । [लेखको पाना ४, लेख समवेश पुस्तक *Mankind*, Aug, 1987, Vol. 17, No. 2, को पाना ९५]

(च) गोपाल सिंह नेपालीको ***The Newars of Nepal*** मा पनि **Kusle (or Jogi)** भनि Unclean Castes मा वर्गिकरण गरेको पाइन्छ । [पाना २५७]

(छ) Hiroshi Ishii को ***Structure and Change of a Newari Festival Organization*** *मा* ***Jugi*** लाई Untouchables को वर्गिकरणमा राखिएको छ ।[*Himalayan*

---

[53] *जयस्थिति मल्लको सुधार*, चन्द्रविक्रम बुढाथोकी, साझा प्रकाशन, वि.सं. २०३९ ।

Anthropology : The Indo- Tibetan Interface, 1978, Mouton Publishers, पाना ५०८]

(ज) Declan Quigley को ***Ethnicity Without Nationalism : The Newars of Nepal*** मा Castes from whom water may not be taken मा **tailors** भनि राखिएको छ । [*European Journal of Sociology (28)*, 1987, पाना १५६]

(झ) Anil M Shakya को आफ्नो ***Newar, Marriage and Kinship in Kathmandu, Nepal*** मा Water Unacceptable भित्र Unclean service castes मा **Jogi (Kapali, Darshandhari)** भनि उल्लेख गरिएको छ । [पाना ४२]

(ञ) धन बहादुर कुँवरको नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा विद्यावारिधि (पीएच्.डी.) उपाधिका निमित्त मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायमा प्रस्तुत ***"काठमाडौं उपत्यकाका कुसले जातिको सामाजिक तथा धार्मिक जीवन र परिवर्तनका स्वरूपहरू"*** शीर्षकको शोध प्रबन्धमा जुगि उप-जातिले भोग्ने जातिय विभेद, छुवाछुत तथा यसको प्रभाव जुगि उप-जातिका मानिसहरूको शिक्षा, रोजगार, आर्थिक अवस्था लगायतमा कसरी परेको छ भन्ने तथ्यलाई अघि सारिएको छ ।

(ट) तथापि राज्यसँग नेवाः जाति भित्रका जातजातिहरूको विखण्डित तथ्याङ्क छैन । राज्यले नेवाः जातिको समष्टिगत तथ्याङ्क मात्र राख्ने गरेको हुनाले नेवाः जाति भित्र जात व्यवस्थाका कारण सिमान्तकृत समुदायको वास्तविक अवस्था यकीन हुने तथ्याङ्क लगायतका आधारहरू राज्यसँग छैन ।

१०. **<u>सतःछेंको परिचय एवं सतःछें (सत्तल घर) तथा फलचा (पाटीपौवा) बीचको भिन्नता :</u> सतःछें (सत्तल घर)** तथा **फलचा (पाटी)** मा समरूपता देखिन्छ, तर एउटै भने होइनन् ।

(क) **फलचा,** वैकल्पिक हिज्जे **फल्चा, (पाटीपौवा)** एकतल्ले मात्र हुन्छ । यो प्रायः बाटो रहेको भुइँ सतह भन्दा केही उकासिएको जगमा एकतल्ले संरचना हुन्छ । यो सार्वजनिक प्रयोग प्रचलनका लागि बनाइएको हुन्छ । बाटो हिंड्ने बटुवाहरूको लागि

थकाई मार्न तथा ओत लिनका लागि यो बनाइएको हुन्छ । त्यसै गरी टोलछिमेकका मानिसहरूको सामाजिकिरण हुने थलो पनि हो । कतिपय **फलचा**हरूमा भजन गाउने लगायत थुप्रै धार्मिक-सांस्कृतिक कार्य हुने गर्दछ । **फलचा**को माथी छाना हुन्छ । प्रायः **फलचा**हरू चारै तर्फबाट खुल्ला हुने गर्दछ । विभिन्न **थां (थाम)** बाट छाना अडाइएको हुन्छ । छेउछाउमा घर भएमा मात्र चारैतर्फ खुल्ला हुँदैन ।

(ख) नेपाल भाषाको **सग8छैं (सतःछैं)** शब्द दुई शब्दको समिश्रण हो । यो **सग8 (सतः)** तथा **छैं (छैं)** शब्दको समिश्रणमा बनेको छ । **सग8 (सतः)** शब्दको अर्थ **सत्तल** हुन्छ भने **छैं (छैं)** शब्दको अर्थ **घर** हुन्छ । यसलाई खस/पर्वते भाषा (नेपाली भाषा) मा **सत्तलघर** पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ । खस/पर्वते भाषा (नेपाली भाषा) मा **सत्तल** भन्ने शब्द पनि नेपाल भाषाको शब्दबाट अपनाइएको छ । **सग8 (सतः)** शब्दको मूल रूप **सगल (सतल)** हो । यसरी "ल वर्ण" लोप भएर दीर्घ स्वर उच्चारण बन्ने प्रक्रिया यस निवेदनको प्रकरण २ (क) मा व्याख्या गरिसकेको छ ।

(ग) कुनै नौलो मानिसका लागि **सतःछैं**को आकृति हेर्दा, त्यसको भुइँतल्ला **फलचा**को जस्तै लाग्न सक्छ । **फलचा**को संरचना एवं **सतःछैं**को भुइँतल्लामा समरूपता देखिन्छ । यद्यपि **सतःछैं**को भुइँतल्ला **फलचा**को जस्तै चारै तर्फबाट खुल्ला हुँदैन । यो एक तर्फबाट मात्र खुल्ला हुन्छ । यसको भुइँ तल्ला तीन तिर भित्ताको आडमा हुन्छ । **फलचा**मा जस्तै **थां (थाम)** को आड मात्र हुँदैन । **सतःछैं** बहुतल्ले हुन्छ ।

(घ) **सतःछैं**को भुइँतल्ला बाहेक अन्य तल्लाहरू खुल्ला हुँदैन । यो अन्य निजी आवास सरह नै हुन्छ । त्यसको प्रयोग प्रचलन नितान्त निजी रूपमै हुने गर्दछ ।

(ङ) **सतःछैं**को भुइँतल्ला संरचनात्मक रूपमा **फलचा** जस्तै देखिँदैमा एव खुल्ला प्रकृतिको हुँदैमा त्यसको उपभोग पनि **फलचा** जस्तै सार्वजनिक प्रकृतिको हुन्छ भन्ने पनि होइन । किनभने नेवाः समाजको जात व्यवस्थाका कारणले गर्दा त्यस्ता **सतःछैं**को भुइँतल्ला पनि समाज वा टोलवासीहरूले प्रयोग गर्न रुचाउँदैन । छुवाछूतको मान्यता रहेको समाजमा अछूत मानिएका परिवारहरूको बसोबासको मुनी सामाजिकरण हुनका लागि भेला हुनु भनेको त्यस्ता जातिय समाजले परिकल्पना समेत गरेको हुँदैन । **सतःछैं**को

भुइँतल्ला पनि माथी बसोबास गर्ने परिवारले सिलाई पसलको रूपमा प्रयोग गर्दै आइरहेको देखिन्छ ।

(च) एक वास्तुशास्त्री Wolfgang Korn द्वारा लिखित **The Traditional Architecture of the Kathmandu Valley** मा धर्मशाला भन्ने प्रकृतिका तीन किसिमको संरचना **फलचा (पाटी)**, **सतः (सत्तल)** तथा **चपाः (चपात)** रहेको व्याख्या गरेका छन् । उक्त पुस्तकमा वास्तुकलात्मक एवं संरचनात्मक रूपमै **फलचा (पाटी)** तथा **सतः (सत्तल)** बीच भिन्नता रहेको दर्शाइएको छ । *(पाना १२७ देखि पाना १४६)* ।

सोही पुस्तकबाट साभार यी दुई तस्वीर जसले **फलचा** तथा **सतःछेंं** बीच भिन्नता छुट्याउने कार्यलाई दृष्टिगत गराउँछ ।

फलचाको तस्वीर (पाना १२९ बाट साभार) ।

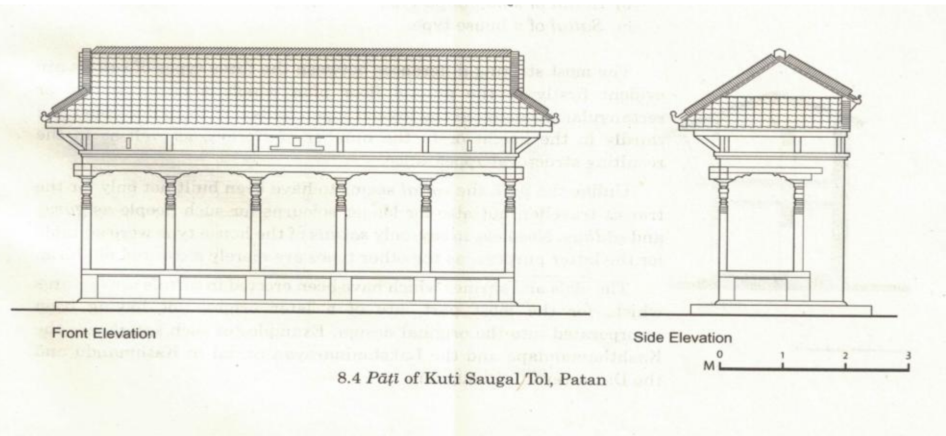

8.4 Pāṭi of Kuti Saugal Tol, Patan

सतःछेंंको तस्वीर (पाना १३१ बाट साभार) ।

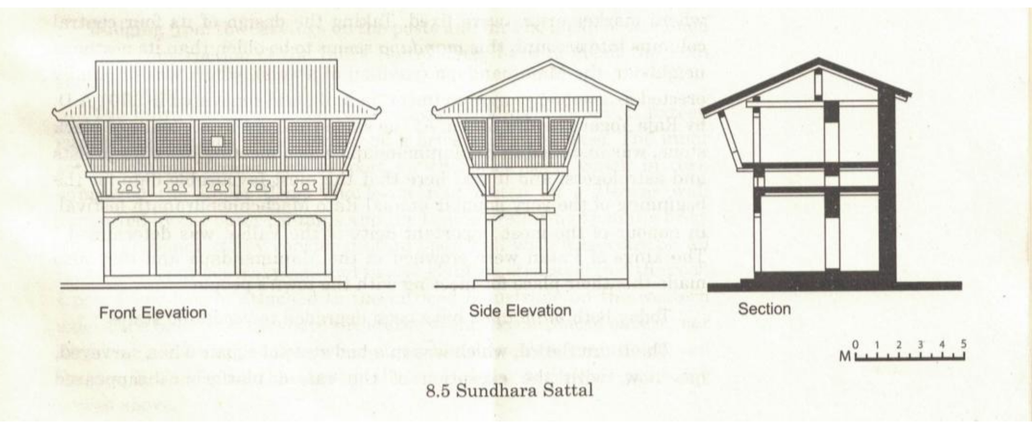

8.5 Sundhara Sattal

(छ) नेपालभाषा एकेडेमिद्वारा प्रकाशित किपू नगरपालिकाया ऐतिहासिक व सांस्कृतिक सम्पदा (**किपू नगरपालिकाया ऐतिहासिक व सांस्कृतिक सम्पदा**)बाट यस अनुच्छेदलाई उद्धृत गर्न सकिन्छ ।[५४]

फल्चाया खँल्हाय्वलय् सतःया नं खँ ल्हायमाःगु जुइ। थज्याःगु सतःमध्ये बाघभैरव देगःया लागाय्याःगु दक्षिण- पश्चिमय् दुगु ताःहाकःगु भवनयात कायेछि। थ्व निगू तला दुगु भवन क्वय् भजन यायेगुयाइ धाःसा च्वय्याःगु भागय् देगः स्वयेत मनूत च्वनाच्वंगु दइ। मेगु सतः पांगाय् च्वंगु नारायण देगः ह्यःनेगु भवन खः। थुकिया च्वय्याःगु तलाय् दक्षिणया भागय् बालकुमारी व विष्णुदेवीया धातुया मूर्तित तयातःगु दु। थथे हे थुकिया उत्तरी भागय् धाःसा रेखदेख यायेपिं मनूत च्वनेत मेगु हे थाय् दु।

यसको अनुवाद :-

फल्चा (पाटी) को कुरा गर्दा सतः (सत्तल) को पनि कुरा गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्ता सत्तलमध्ये बाघभैरव मन्दिरको क्षेत्रमा पर्ने दक्षिण-पश्चिममा भएको लामो भवनलाई लिन सकिन्छ । यो दुइ तल्ले भवन तल भजन गर्ने गरिन्छ भने माथीको भागमा मन्दिर हेरबिचार गर्नका लागि मानिस बसोबास गरिरहेको हुन्छ । अर्को सत्तल पांगामा रहेको नारायण मन्दिर अगाडीको भवन हो । यसको माथिको तल्लामा दक्षिणको भागमा बालकुमारी र विष्णुदेवीको धातुको मूर्तिहरू राखिएको छ । त्यसै गरी त्यसको उत्तरी भेगमा भने रेखदेख गर्ने मान्छेहरू बस्ने अर्को नै ठाउँ छ ।

(ज) **सतःछेँ (सत्तल घर)** तथा **फलचा (पाटीपौवा)** बीचको भिन्नतालाई तालिकामा दृष्टिगत गराइएको छ ।

फलचा	सतःछेँ
१. यो एक तल्ले मात्र हुन्छ ।	१. यो बहुतल्ले हुन्छ ।
२. यो प्रायः चारैतर्फबाट खुल्ला हुन्छ ।	२. यसको भुँइ तल्ला केवल एक तर्फबाट मात्र खुल्ला हुन्छ ।

54 किपू नगरपालिकाया ऐतिहासिक व सांस्कृतिक सम्पदा (किपू नगरपालिकाया ऐतिहासिक व सांस्कृतिक सम्पदा), प्रा.डा. टेकबहादुर श्रेष्ठ, नेपालभाषा एकेडेमी, ने.सं. ११३९, पृ. १५० ।

३. यसमा विशेषतः काठको थां (थाम) बाट अडाई माथी छाना राखिएको हुन्छ ।	३. यसमा तीन तर्फ भित्ताले अडाई माथिल्ला तल्लाहरूमा आवास बनेको हुन्छ ।
४. यसमा मानिस बस्न मिल्ने घर हुँदैन ।	४. यसमा मानिस बस्न मिल्ने घर हुन्छ ।
५. सार्वजनिक प्रयोजनका लागि बनाइएको ।	५. जुगि उप-जातिका मानिसहरूको आवासका लागि बनाइएको ।

११. **सतःछेँ तथा जुगि उप-जातिको ऐतिहासिक, सांस्कृतिक एवं परम्परागत सम्बन्ध** : प्रकरण (८) मा व्याख्या गरिए अनुसार नेवाः जातिको परम्परागत तथा सांस्कृतिक प्रचलन प्रथाको आपूर्तीका लागि ऐतिहासिक कालखण्डदेखि **जुगि उप-जाति**का मानिसहरू **सतःछेँ (सत्तलघर)** मा बसोबास गर्दैआएको तथ्य पुष्टी हुन्छ । त्यसैले **जुगि उप-जाति**का मानिसहरूको बसोबासको वर्तमान अवस्थालाई हेर्न यो इतिहासलाई मध्यनजरमा राख्नुपर्छ ।

(क) जुगि उप-जातिका मानिसहरूको बसोबास केकसरी **सतःछेँ (सत्तलघर)** मा हुन गयो भन्ने विषयलाई बुझ्नका लागि यस उप-जातिको इतिहासको अध्ययन हुनुपर्छ । वर्तमान परिपेक्ष्यको विश्लेषण गर्दा ऐतिहासिक पक्षलाई नकार्न सक्ने अवस्था हुँदैन । इतिहासले नै वर्तमानलाई आकार दिने हो । ऐतिहासिक तथ्यमा प्रवेश नगरी वर्तमानको उचित मूल्यांकन हुन सक्दैन ।

(ख) धन बहादुर कुँवरको नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा विद्यावारिधि (पीएच्.डी.) उपाधिका निमित्त मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायमा प्रस्तुत ***"काठमाडौं उपत्यकाका कुसले जातिको सामाजिक तथा धार्मिक जीवन र परिवर्तनका स्वरूपहरू"*** शीर्षकको शोध प्रबन्धमा लिच्छवीकालीन समय देखि जुगि उप-जातिको बसाइँ **सत्तल अतिरिक्तको घर**मा रहेको तथ्य पेश गरिएको छ ।

(ग) लक्ष्मी प्रसाद कपाली, राजु कपाली तथा सुनिल कपालीले लेखेको ***"कपाली : संक्षिप्त परिचय"*** मा पनि विभिन्न अभिलेखहरूको अध्ययन गरी **कपाली**हरूको बसोबास **सतःछेँ**मा रहेको देखाइएको छ ।

(घ) Ulrike Müller-Böker ले सन् १९८८ मा जातको आधारमा बसाइँ क्षेत्र निर्धारण सम्बन्धी अनुसन्धान गरी **Spatial Organization of a Caste Society: The Example of the Newar in the Kathmandu Valley, Nepal** नामक ग्रन्थ प्रकाशन गरेका थिए । उनले उपत्यकाका ४३ वटा नेवाः बस्तीमा अनुसन्धान गरेका थिए । उक्त अनुसन्धानमा उनले ***"The impure Jvagi, however, all live inside the settlement; often they live in saltats close to the temples they help to maintain. These sattals are multi-storey buildings, donated to provide accommodation for pilgrims and ascetics and they may also house a god."*** (पाना ३०) भनि उल्लेख गरेका छन् ।

(ङ) Todd T. Lewis को ***Buddhist Merchants in Kathmandu the Asan Twah Market and Uray Social Organization*** मा उनले असं (असन) मा उराय् जाति बारे अनुसन्धान गरेका छन् । त्यसमा उराय् जातिको अरू जातिसँग सम्बन्धको चर्चा गर्दा कपालीहरू ७ (सात) जना तथा ०.७% मा रहेको भन्ने उल्लेख गरेका छन् । यसमा उनले ***"This caste group of Newari-speaking musicians claim to be settled by Gorakhanathi yoginis honored by the Malla kings who gave them the control over major public rest-houses and legal rights to receive certain offerings"*** (पाना ६६) भनि उल्लेख गरेका छन् ।

(च) David N . Gellner को **Low Castes in Lalitpur** मा कपालीहरूको वासस्थान बारे यसरी स्पष्ट पारिएको छ । ***It has also been noted above that traditionally the Kapali live not in ordinary houses but in wayside shelters dotted about the town. Thus, it is possible to have an essential low-caste specialist at hand in each locality, while not permitting him to live in the city properly speaking. These two-storey shelters were usually open on the ground floor and the Kapalis would carry on their tailoring trade there during the day. Some can still be seen doing this today. That each locality should have its own Kapali is suggested by the Newari name of the death specialist, twaja (from twah + jana), literally 'locality person'*** (पाना २७९)

(छ) जुगि उप-जातिका मानिसहरू पहिले गृहस्थ जीवन निर्वाह गर्दैनथे । उनीहरू कापालिक रूप धारण गरी ठाउँठाउँ जाने गर्थे । यसरी पनि यिनीहरूको बसोबास **सतःछेँ (सत्तलघर)** मा रहन गएको हो । कुनै समयमा स्थायी बसोबासको आवश्यकता नभएको जीवनशैली भएको हुनाले यस्ता संरचनाहरूमा बसोबास गर्दै आएका पछी गृहस्थ जीवनमा परिणत भएपछी यही संरचना स्थायी बसोबासको संरचना बन्न पुगेको हो ।

(ज) त्यसै गरी अरू जात सरह घर बनाउँदा घरको छाना जोडिने अवस्था हुँदा कथित "अछूत" जातकाहरूसँग छाना नजोडियोस् भन्ने हेतुले पनि **सतः (सत्तल)** निर्माण गरी त्यस्तै संरचनामा बसोबास गर्नुपर्ने भन्ने पनि बुझाई छ । यसरी अरू सरह घर बनाएर बस्न पाएमा अरू सरहकै "समान हैसियत" देखिने हुँदा यिनीहरूको "असमान हैसियत" ले दृश्यता पाओस् भनि अरू सरहको घर बनाउन नपाई **सतःछेँ (सत्तलघर)** मा बस्नुपरेको भन्ने पनि बुझाई छ ।

(झ) प्रचलित किंवदन्तीहरू बुझ्दै जाँदा यस्तो प्रकृतिको किंवदन्ती पनि सुन्न पाइयो । [स्रोत : सुनिल कपाली, जनबहाःल, यैँ (काठमाडौं)]

> ह्नापा ह्नापा गुभाजु, जुगि व प्वःम धाजुपिं दाजुकिजा म्हं । अलय् छन्हु जुपिं दथुइ ज्या इनेगु धकाः खँ जुल हं । क्वःतः, प्वःतः व सःतः । दकसिबे धीह्नं चलाख हं । व चलाख जुवलय् का जाः ल्ह यङ्क धाल धाःसा जिं क्वःतः यङ्क धाल । व क्वःतः यङ्क्ह्न गुभाजु जुल । अनं वयाः दकसिबे धीह्नं यक्व छुं मसिउह्न वं जि प्वःतः यङ्क धकाः धाल । व किजाह्न प्वः जुल । अनं दथुइ च्वंह्नसिनःसःतः लात । व जुगि जुल हं ।

यो किंवदन्तीलाई यसरी अनुवाद गर्न सकिन्छ :-

पहिले पहिले गुभाजु (बज्राचार्य), जुगि र प्वः (पोडे) दाजुभाइ थिए रे । अनि एकदिन उनीहरू बीच कामको बाँडफाँड गर्ने भन्ने कुरा चल्यो रे । क्वतः (नेवाः समुदायमा पुजाका सामाग्रीहरू राख्ने एउटा गोलाकारको गहिरो भाँडो), प्वतः (माछा मार्नका लागि प्रयोग हुने एउटा माटोको भाँडो) र सतः (सत्तल) । सबैभन्दा ठूलो चलाख रे । ऊ चलाख भएपछी ल अब के लग्ने भन्यो भन्दा म क्वतः लान्छु भन्यो । त्यो क्वतः लग्ने

गुभाजु भयो । त्यसपछी सबैभन्दा सानो धेरै केही नजान्ने उसले म प्वतः लान्छु भनेर भन्यो । त्यो भाइ प्वः भयो । त्यसपछी बीचकोलाई चाही सतः पर्यो । ऊ जुगि भयो रे ।

(ञ) त्यसै गरी अर्को एउटा किंवदन्ती यस्तो पनि रहेको छ । [स्रोत : किलागः, यैं (काठमाडौं)]

ह्नापा ह्नापा झीथाय् दसय् गव्वकं ल्वय् पूना८ वल हं । यक्व मनूग मरूया८ ग्वल्वय् पिदन हं । ज्ूलय् उवलय्या ज्ज्ग्य्सं ज्ा८ छ्र् याय माली ल धका८ विचा८ या८वलय् थन ज्गिग धा्ह्लपिं द्, ह्लपिं गन्त्र विद्या नं स८पिं ज्ूलय् ह्लमि वाजं पूया८ ल्वय् लङ्कूपिं धका८ सहलह ज्ल हं । ज्ूलय् झीग८ वाह्लँ गुजनागं स८गा८ ह८गु हं । झी पूनखापिं गुजनागय् व्वंपिं धाह्ल । ज्ूथ ज्या८ झीसं पूह्लगु माह्लि वाजायाग गुजनागि वाजा नं धाह्ल । ज्ूलय् ह्लपिं थन वया८ थ८गु गन्त्र विद्या०८ ल्वय् दसा रूक्क लङ्का०८ लिहाँ वनँ ग्यंवलय् थन व्वंपिं ज्ज्पिंसं ह्लमिग८ छिपिं लिहाँ वनँमग जिमिसं छिमिग८ थन ह थाय् विया८ गय धका८ धाल हं । ज्ूलय् झी पूनखापिं ला जागि, झी धह्लपिं ला सांसानिक माह ग्याग याना८ जिवन ह्याकाव्वनापिं ज्ल । जिपिं ग्थ व्वनँ धका८ श्नन हं । ज्ूलय् थन व्वंपिं ज्ज्पिंसं का छिपिं ज्ूथ ख८सा छिपिं छँ दना८ व्वनँ म्वा०८ धका८ ह्नगिं ह्नगिं ग्वा०८ग्वालय् सग८ दना८ ज्ून गयगु धका८ क्व८जिग हं ।

यो किंवदन्तीलाई यसरी अनुवाद गर्न सकिन्छ :-

पहिले पहिले हाम्रो देशमा ठूलो रोग फैलेर आयो रे । धेरैजना बिरामी हुँदै महामारी निस्कियो रे । अनि त्यो बेलाको राजाहरूले अब के गर्नु पर्ला रे भनि बिचार गर्दा यता जुगिहरू भन्ने छ, उनीहरू तन्त्र विद्या पनि जानेको छ उनीहरू बाजा फुकेर रोग बिसो पार्न सक्ने भन्ने सल्लाह भयो रे । अनि हामीलाई चाहीं गुजरातबाट बोलाएर ल्याएको रे । हाम्रो पुर्खाहरू गुजरातको भन्छ । त्यही भएर हामीले फुक्ने बाजालाई गुजराती बाजा पनि भन्छ । अनि उनीहरू यहाँ आएर आफ्नो तन्त्र विद्याले रोग दशा सबै बिसो पारेर फर्केर जान लागेको बेलामा यहाँ बस्ने राजाहरूले उनीहरूलाई तिमीहरू फर्केर नजाउ हामी तिमीहरूलाई यहाँ नै ठाउँ दिएर राख्छु भनेर भन्यो रे । अनि हाम्रो पुर्खाहरू त जोगी, हामी भनेको त सांसारिक मोह त्याग गरी जीवन अगाडी बढाइरहेकोहरू भयो । हामी

कसरी बस्ने भनेर सोध्यो रे । अनि यहाँ बस्ने राजाहरू ल तिमीहरू यस्तो हो भने तिमीहरू घर बनाएर बस्नु पर्दैन भनी प्रत्येक प्रत्येक टोलटोलमा सत्तल बनाएर त्यहाँ राख्ने भन्ने निर्धो भयो रे ।

(ट) यसरी जुगि उप-जातिका मानिसहरूको **सतःछें (सत्तलघर)** हरूमा परापूर्वकाल देखि बसोबास रहेको छ भने यस्ता संरचनामा बसोबासको अधिकार हाम्रो सांस्कृतिक अधिकार एवं प्रथाजन्य कानून प्रदत्त अधिकार पनि हो ।

(ठ) नेपाल मन्दलमा पाइने विशिष्ट प्रकृतिका संरचनाहरू जस्तै **फलचा (पाटी), सतः (सत्तल), मन्दः (मण्डप), चपाः (चपात)** लगायत अवश्य पनि वास्तुकलात्मक एवं संरचनात्मक आधारले भिन्न एवं विशिष्ट छ । यद्यपि भारतीय उपमहाद्वीपमा **जोगी**हरू **धर्मशाला** बनाई त्यहाँ बास गर्ने गरेको तथ्य हामी सामू हुँदा तिनै **जोगी**हरूबाट नेपाल मन्दलमा **जुगि समुदाय** बन्दा त्यस्तै **धर्मशाला** प्रकृतिको संरचना हाम्रै पुर्खाहरूले भित्र्याएका हुन् । नेपाल मन्दलमा यसले आफ्नो विशिष्ट स्वरूप भने लिएको हो । त्यसैले जुन संरचना नै हाम्रा पुर्खाहरूले निर्माण थालनी गरे, निर्माण गरे र सदियौं देखि बस्दै आए, आज तिनै संरचनाहरूबाट हामी अधिकारच्यूत हुनुपरेको छ ।

(ड) इतिहास तथा संस्कृति दुबै **कानूनका स्रोत (Sources of Law)** हुन् । तसर्थ ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, परम्परागत तथा प्रथाजन्य आधारमा जुगि उप-जाति समुदायको **सतःछें (सत्तलघर)** मा हकको सृजना हुन्छ । जुगि उप-जाति समुदायले **सतःछें (सत्तलघर)** मा पाएको सांस्कृतिक अधिकार नै हाम्रो हकको स्रोत बन्छ ।

१२. **<u>सरकारको त्रुटी :</u> सतःछें (सत्तल घर)** तथा **फलचा (पाटीपौवा)** मा भिन्नता रहेको तथ्य प्रकरण (१०) ले पुष्टी गरिसकेको छ । तथापि सरकारी निकायहरूले **सतःछें (सत्तल घर)** तथा **फलचा (पाटीपौवा)** बीचको भिन्नतामा अनविज्ञ रही **सतःछें (सत्तल घर)** हरूलाई पनि **"पाटीपौवा"**को रूपमा उल्लेख गरेको पाइएको छ ।

(क) कानूनले **"पाटी"**लाई सार्वजनिक सम्पत्ति मानेको छ । **सतःछें (सत्तल घर)** पनि **फलचा (पाटीपौवा)** भनि दर्ता भएका छन् । सरकारको यो त्रुटीपूर्ण कार्यका कारण जुगि उप-जातिको आफ्नो घर आवास सरकारी वा सार्वजनिक जग्गा बन्न पुगेको छ ।

(ख) त्यति मात्र होइन लिच्छवीकालीन समय देखि बसोबास भएको जुगि उप-जातिको परिवारलाई ***"सार्वजनिक सम्पत्ति अतिक्रमण गरेको / मिचेको"*** जस्ता लाञ्छना समेत लागेको / लाग्ने अवस्था पनि छ । इतिहास तथा सामाजिक व्यवस्थाले हामीलाई त्यस्ता स्थान अर्थात् **सतःछें (सत्तल घर)** को बास दिलाएको हो । नेवाः सभ्यताको उद्‌गमावस्था देखि **सतःछें (सत्तल घर)** हामी जुगि उप-जातिको घर बने । त्यही हाम्रो आवास हो । हामी सार्वजनिक सम्पत्ति मिचेर बसिरहेका जाति होइनौं । अहिलेको राज्य संरचना सुरुवात हुन अगाडीको राज्य संरचनाले हामीलाई यस्ता स्थानमा राखेका थिए । लिच्छवीकालीन राजाहरूको पालोमा तथा मल्लकालीन राजाहरूको पालोमा हामीलाई त्यस्तै संरचनामा राखियो । त्यसैले नै निरन्तरता पाएको हो ।

(ग) यस्ता **सतःछें (सत्तल घर)** हरूमा नेपाल सरकार भन्दा पहिले हामी आएका हौं । नेपाल सरकारले यस्ता संरचनालाई पाटीपौवाको नाम दिई सार्वजनिक सम्पत्तिको दायरामा ल्याउँदा हाम्रो इतिहास तथा बसोबासलाई बेवास्ता गर्यो । अब हाम्रै जातिका मानिसहरूलाई सार्वजनिक सम्पत्ति अतिक्रमण गरेको आरोप लाञ्छना लाग्ने गरेको छ । तर वास्तवमा नेपाल सरकारले चाँहि हाम्रो घर अतिक्रमण गरेको हो ।

(घ) यसरी **सतःछें (सत्तल घर)** हरू पाटीपौवाका रूपमा दर्ता हुनुमा बनेपा नगरपालिकाले केही तथ्य पेश गरेको विषयलाई नजरमा लिन उपयुक्त हुन्छ । बनेपा नगरपालिका, नगर कार्यपालिकाको कार्यालयको मिति २०८०/०७/०१ को च.नं. ११८६ को पत्रको बुँदा (घ) को (१) मा ***फल्चा र सतः फरक प्रकृतिका भए पनि पाटीपौवाकै नामबाट दर्ता हुनुको मुख्य कारणमा नापीका समयमा त्यस्ता संरचनाको छुट्टै अर्थ र महत्व भएको बुझ्ने कर्मचारी नहुनु तथा दर्ता गराउनेले समेत सो बमोजिम दर्ता गराउन नसक्नु हुनुपर्दछ*** भन्ने उल्लेख भएको छ ।

(ङ) विगतका व्यवस्थाहरूले नै जुगि उप-जातिका लागि आजको यो परिस्थिति निम्त्याएको हो भन्ने तथ्यलाई बेवास्ता गर्न मिल्दैन । आफ्नो अचल सम्पत्ति जस्तो महत्वपूर्ण विषय राज्यले हामीबाट खोस्दा यसले हाम्रो सम्पूर्ण जीवनावस्थामा नै गम्भीर प्रतिकूल असर पुर्याएको छ । त्यसैले पाटीपौवा भनी दर्ता भएका संरचनाहरू कुन वास्तविक **फलचा (पाटीपौवा)** हो र कुन त्यसो नभएर **सतःछें (सत्तलघर)** हो भन्ने खुट्याउनु वाञ्छनीय रहन्छ ।

(च) त्यसै गरी भौतिक संरचनाहरूको नितान्त स्वतन्त्र (Absolutely independent) अस्तित्व हुँदैन । कुनै पनि शहर, गाउँ, बजार, बस्तीमा भएका भौतिक संरचनाहरू त्यहाँ बसोबास गर्ने मानिस तथा समाजसँगको अन्तरप्रभावमा रहिआएका हुन्छन् । नेवाः बस्तीमा मौजुद संरचनाहरूलाई नेवाः समाज, नेवाः समाजको संस्कृति, जातिय विभाजन, इतिहास लगायतका पक्षहरूबाट भिन्नै राखेर हेर्न मिल्ने हुँदैन ।

(छ) हामीले **"पाटी" को स्वामित्व खोजेका होइनौं** । सार्वजनिक सम्पत्तिका रूपमा रहने **"पाटी"** मा हकदाबी गरेका होइनौं । नेवाः समाज तथा सभ्यताको गहन विश्लेषण बिना नै ***"पाटी जस्तो देखिएको"*** आधारमा **सतःछें (सत्तलघर)** हरूलाई **"पाटी"**को नाम दिएको हुनाले त्यसबाट हाम्रो हक निम्टयान्न हुन आएको हुँदा पाटी भन्दा फरक **सतःछें (सत्तलघर)** लाई आफ्नो वास्तविकता (fact) अनुसार **सतःछें (सत्तलघर)** कै रूपमा पहिचान दिलाई सो संरचनामा पुर्खौं देखि बसिआएका जुगिहरूको आफ्नो स्वामित्व खोज्न आएका हौं ।

(ज) तसर्थ **सतःछें (सत्तलघर)** तथा **पाटीपौवा**लाई differentiate गरी **पाटीपौवा**ले सार्वजनिक सम्पत्तिकै रूपमा निरन्तरता पाउनुपर्छ भने **सतःछें (सत्तलघर)** मा हामी बसोबासी जुगि उप-जातिका परिवारको स्वामित्व कायम हुनुपर्छ ।

१३. **<u>भाषा तथा वैचारिकिकरण :</u>** भाषा तथा वैचारिकिकरण (conceptualization) को तादाम्य सम्बन्ध हुन्छ । हामीले बोल्ने भाषाले हाम्रो संसारप्रतिको दृष्टिकोणलाई निर्धारण गर्दछ भन्ने भाषावैज्ञानिक तथ्य छ ।

(क) भाषाविज्ञानमा Linguistic relativity नामक परिकल्पना (Hypothesis) रहेको छ । यसलाई Sapir–Whorf hypothesis पनि भनिन्छ । कुनै पनि भाषाले त्यस भाषाका वक्ताहरूको वास्तविकता प्रतिको सोचाईलाई निर्धारण गर्दछ भन्ने यस परिकल्पनाको मुख्य सार हो ।[५५] अब यसरी भाषाले नितान्त (absolutely) मानिसको सोचाईलाई निर्धारण गर्छ भन्ने विषयको छलफल आफ्नै स्थानमा छ, तर भाषाले मानिसको सोचाईमा पुर्याउने प्रभाव सम्बन्धी अध्ययन भाषाविज्ञानको एक प्रमुख अध्ययन हो ।[५६]

(ख) मानव समाजमा भाषा भिन्नै रूपमा अवस्थित हुँदैन । भाषा, संस्कृति, परम्परा, समाज, जातियता, भूगोल, वातावरण, मौसम लगायत यी सबै पक्षहरूको अन्तरसम्बन्ध रहेको हुन्छ । त्यसैले जुन समाज, समुदाय वा भूगोलको विषयवस्तु हो, त्यसलाई त्यही समाज, समुदाय वा भूगोलको भाषाले प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ ।

(ग) भाषा र वैचारिकिरणको अन्तरसम्बन्ध हुन्छ । यसमा केही उदाहरणहरू पेश गर्न चाहें ।

- खस / पर्वते (नेपाली) भाषा बोल्दा प्रथम व्यक्ति बहुवचन सर्वनाममा स्रोता समावेश छ वा छैन भन्ने परिकल्पना गरिरहन पर्दैन । "हामी" सर्वनामको प्रयोग हुन्छ । तर नेपाल भाषा वा तामाङ भाषा बोल्दा त्यो "हामी" ले स्रोतालाई समावेश गर्छ कि गर्दैन भन्ने विषयलाई परिकल्पना गरेको हुन्छ । स्रोता समेटिंदा "हामी" नेपाल भाषामा "ञी (झी)" र तामाङ भाषामा "ཡང་ (ह्याङ)" हुन्छ । स्रोता नसमेटिंदा "हामी" नेपाल भाषामा "ञिपिं (जिपिं)" र तामाङ भाषामा "ང་ནི་ (ङानी)" हुन्छ ।
- नेपाल भाषाको नजरबाट हेर्दा "वँच् (वँचु)" र "वाम् (वामु)", त्यसै गरी खस / पर्वते (नेपाली) भाषाको नजरबाट हेर्दा "नीलो" र "हरियो" दुई थरीका रङ्गहरू हुन् । तामाङ भाषाको नजरले हेर्दा एकै रङ्ग "པིང་གྱི་ (पिङ्गाइ)" हो । कुनै भाषाको लागि यी दुई फरक रङ्गहरू भए, कुनै भाषाको लागि एउटै रङ्ग भए ।

---

55 *Evidence for Linguistic Relativity*, Susanne Niemeier, John Benjamins Publishing Company, 2000.
56 *Language and Thought*, Bernard Comrie, Linguistic Society of America.

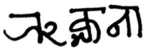

- खस / पर्वते (नेपाली) भाषामा "कानूनको हात लामो हुन्छ" भन्नुको अर्थ "कानून सबै तिर फैलिएको छ" भन्ने बुझिन्छ, तर यही अभिव्यक्तिलाई हूबहू नेपाल भाषामा उल्था गर्ने हो भने "कानून चोर हो" भन्ने अर्थ लाग्छ, किनभने नेपाल भाषामा "हात लामो हुनु" भनेको "चोरी गर्न सक्नु" भन्ने अर्थ लाग्छ ।
- खस / पर्वते (नेपाली) भाषामा कुनै प्रकृतिको वस्त्र वा धातुलाई आफ्नो शरीरमा धारण गर्ने कार्यमा "लगाउने" क्रियापद प्रयोग हुन्छ । लुगा लगाउने, जुत्ता लगाउने, सुरुवाल लगाउने, सर्ट लगाउने, टोपी लगाउने, इत्यादी । खस / पर्वते (नेपाली) भाषामा यी सबै एकै प्रकृतिको कार्य हो । तर नेपाल भाषामा कुन वस्तुलाई कसरी धारण गरिन्छ भन्ने आधारमा छुट्टा छुट्टै क्रियापदहरू प्रयोग हुन्छन् । व्वसः (वसः) अर्थात् लुगा भए पुने (पुने) क्रियापद । तपुलि (तपुलि) अर्थात् टोपी भए पुये (पुये) क्रियापद । तिसा (तिसा) अर्थात् गहना भए तिये (तिये) क्रियापद । गाचा (गाचा) अर्थात् पछ्यौरी भए न्ययें (न्यये) क्रियापद । माः (माः) अर्थात् माला भए क्वखाये (क्वखाये) क्रियापद । प्वाकलं (प्वाकलं) अर्थात् भोटो भए फिये (फिये) क्रियापद । लकां (लकां) अर्थात् जुत्ता भए न्ह्याये (न्ह्याये) क्रियापद । यसरी इत्यादी । नेपाल भाषाको नजरमा यी सबै फरक प्रकृतिका कार्य हुन् । यी सबै प्रकृतिका वस्त्र वस्तुलाई शरीरमा धारण गर्ने प्रक्रिया पनि भिन्नाभिन्नै छन् । टाउको माथी घोप्ट्याएर लगाउने वस्त्रमा छुट्टै प्रकृतिको कार्य भयो । खुट्टा पसाएर माथी तर्फ तान्ने वस्त्रमा छुट्टै प्रकृतिको कार्य भयो । खस / पर्वते (नेपाली) भाषामा एउटै प्रकृतिको कार्य नेपाल भाषामा अनेक प्रकृतिको कार्य ।

(घ) यसै गरी नेवाः समाज तथा नेवाः इतिहाससँग जोडिएका विषयवस्तुलाई नेपाल भाषामा एक किसिमको वैचारिकिकरण गरिएको हुन्छ । त्यसको ठ्याक्क अनुवाद अन्य भाषामा नहुन सक्छ, र प्रायः हुँदैन पनि । वा नेपाल भाषामै चर्चा गर्दा जुन ढङ्गले सुक्ष्मदर्शी (nuanced) भएर कुराकानी गर्न सकिन्छ, त्यो दृष्टिकोण अन्य भाषामा प्रतिबिम्बित नहुन सक्छ ।

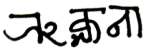

(ङ) हामीलाई यो विषयवस्तु राज्य समक्ष पेश गर्नका लागि खस / पर्वते (नेपाली) भाषा प्रयोग गर्नैपर्ने बाध्यता छ । यही निवेदन लेख्ने क्रममा पनि अधिकांश सांस्कृतिक विषयवस्तुहरू खस / पर्वते (नेपाली) भाषामा व्याख्या गर्न चुनौतीपूर्ण रहेको थियो ।

(च) यसरी अनुवाद गरी व्याख्या गर्दा कतिपय अवस्थामा त्यस विषयको मूलमर्म नै हराउने पनि हुन्छ ।

(छ) त्यस्तै वैचारिकिकरणको अनुवादको चपेटमा परेको विषय **पाटीपौवा** भन्ने विषय पनि हो । नेपाल भाषामा **रूलवा (फलचा)**, **सग8 (सतः)**, **मन्द8 (मन्दः)**, **चपा8 (चपाः)** यस्ता फरक फरक प्रकृतिका संरचनाहरू हुन् । तर खस / पर्वते (नेपाली) भाषामा अनुवाद गर्दा यी सबै प्रकृतिका संरचनालाई **पाटीपौवा** भन्ने बुझाईमा परिणत गर्न खोजिएको देखियो ।

(ज) यस्तै अर्को उदाहरण **चूक / चूक्व (चुक / चुक्व)**, **लाछि (लाछि)**, **ननि (ननि)**, **वहा8 (बहाः)**, **वही (बही)** जस्ता संरचनाहरू पनि हुन् । चारै तर्फ घरले घेरिएको बीचमा खुल्ला क्षेत्र भएको र प्रवेश गर्दा एउटा घर मुनीको बाटो भएको संरचना सबैलाई **चोक** भन्ने बुझाईमा परिणत गर्न खोजिएको देखियो । तर नेपाल भाषामा यी संरचनाहरू भिन्नाभिन्नै प्रकृतिका संरचना हुन् । अहिले उपत्यकामा पनि धेरैवटा बाटो मिसिएको ठाउँलाई पनि **चोक** भन्ने अभ्यास सुरु भएको देख्न पाइन्छ । तर नेपाल भाषामा **प्यकालँ (प्यकालँ)** तथा **द्वपा8 (द्वपाः)** भन्ने फरक फरक अवस्थाका स्थान हुन्छ ।

(झ) नेपाल भाषामा पिखालखु (पिखालखु) भन्ने खस / पर्वते (नेपाली) भाषामा अनुवाद छैन । त्यसैले बाहिरको नजरले हेर्दा बाटोमा पुजा गरेको जस्तै देखिन्छ ।

(ञ) छ्वास (छवास) भन्ने शब्द खस / पर्वते (नेपाली) भाषामा छैन । त्यो concept नै अस्तित्वमा छैन । त्यसैले छवासमा चढाएको वस्तुलाई बीच बाटोमा फालेको जस्तो देखिन्छ ।

(ट) यल अर्थात् पाटनमा पुल्चोक र ग्वार्को भन्ने ठाउँ छ । मानिसहरू हिँडडुल गर्दा माथी सम्म वा तल सम्म जाने भन्छन् । पहाडी क्षेत्र भए माथीसम्म वा तलसम्म हुनु, उपत्यकाको समथलमा माथी तल कसरी निर्धारण हुन्छ भन्ने लाग्न सक्छ । तर यलको पुल्चोक र ग्वार्को दुबै खस / पर्वते (नेपाली) भाषामा अनुवादित नाम हुन् । पुल्चोकको वास्तविक नाम **पूव्व** (पूच्व) हो । नेपाल भाषामा "व्व (च्व)" को अर्थ "माथी, चुचुरो" भन्ने हुन्छ । नामको अन्तिममा "व्व (च्व)" हुनुको अर्थ यो कुनै माथिल्लो भेगको स्थान हो भन्ने बुझ्नुपर्छ । ग्वार्कोको वास्तविक नाम **ग्वनाक्व** (ग्वाराक्व) हो । नेपाल भाषामा "**क्व** (क्व)" को अर्थ "तल" भन्ने हुन्छ । नामको अन्तिममा "**क्व** (क्व)" हुनुको अर्थ यो कुनै तल्लो भेगको स्थान हो भन्ने बुझ्नुपर्छ ।

(ठ) त्यसैले नेपाल भाषामा प्रसरण हुने संवादलाई खस / पर्वते (नेपाली) भाषामा व्यक्त गर्नुपर्ने बाध्यता एवं अनुवाद गर्दा विचार नपुर्याउँदा वास्तविकताको मर्म गुमेको अवस्थालाई मध्यनजरमा लिनुपर्छ ।

(ड) नेपाल भाषामा **रूलवा (फलचा), सग८ (सतः), मन्द८ (मन्दः), चपा८ (चपाः)** यस्ता फरक फरक प्रकृतिका संरचनाहरू हुन् । तर खस / पर्वते (नेपाली) भाषामा अनुवाद गर्दा यी सबै प्रकृतिका संरचनालाई **पाटीपौवा** भन्ने रूपले बुझाइयो । कानूनले "पाटी"लाई सार्वजनिक सम्पत्ति मानेको छ । यसरी फलतः जुगि उप-जातिको घर आवास सार्वजनिक सम्पत्तिमा परिणत हुन गयो ।

(ढ) नेपालमा घरजग्गा सम्बन्धी गोश्वारा प्रकृतिको कानून मात्र छ । तर नेपालका विभिन्न भूगोल, भूक्षेत्र, स्थान, समुदाय, जाति तथा संस्कृतिमा स्थापित विभिन्न प्रकृतिका जग्गा भूमी सम्बन्धीका अवधारणाहरूलाई कानूनले सही रूपमा सम्बोधन गर्न सकेको छैन । ऐतिहासिक नेवाः बस्तीको बनोट, आकार लगायतका संरचनाहरू पृथक छ । यहाँ पाइने संरचनाहरूको अवधारणा नेपाल भाषामा हुन्छ । राज्यले प्रयोग गर्ने भाषामा यिनलाई सही ढङ्गले अनुवाद गर्न सकेको छैन । ऐतिहासिक नेवाः बस्तीहरूलाई प्रभाव पार्ने गरी बनेका कानूनी व्यवस्थाले नेवाः समाज तथा नेपाल भाषामा भएका अवधारणा तथा वैचारिकीकरणलाई इन्कार गर्नु भाषिक हिंसा हो । साथै भाषाको आधारमा विभेद पनि हो ।

(ण) नेपाल भाषामा **रूलवा (फलचा), सग8 (सतः), मन्द8 (मन्दः), वया8 (चपाः)** यस्ता फरक फरक प्रकृतिका संरचना हुँदाहुँदै खस / पर्वते (नेपाली) भाषामा बनेका कानून तथा सरकारी नीतिले आदिवासी अवधारणलाई गलहती लगाई गोश्वारा रूपमा पाटीपौवाको नामाङ्कन दिनु भाषिक हिंसा तथा भाषिक विभेद हो ।

१४. **<u>संख्यात्मक उपस्थिति तथा बसाइँको बाँडफाँड :</u>** नेवाः समाज एक जातिय समाज (Caste society) हो । नेवाः बस्तीहरूको बनोट तथा त्यसमा मानिसहरू बसाइँको पद्दती (Settlement pattern) पनि जातको आधारमा वर्गिकृत छ ।

(क) नेवाः बस्तीको केन्द्रमा **लायकू (लायकू)** अर्थात् दरबार हुन्छ । लायकू क्षेत्रको वरीपरी पुरोहित्याइँ गर्ने जातिको बसोबास हुन्छ । त्यस घेरा बाहिर व्यापार गर्ने जातिको बसोबास हुन्छ । त्यस घेरा बाहिर सेवामूलक जातिको बसोबास हुन्छ । अन्ततः बस्तीमा प्रवेश गर्ने द्वारहरू **ध्वखा (ध्वाखा)** हुन्छन् । बस्तीलाई चारैतर्फ पर्खालले घेरिएको हुन्थ्यो । यी पर्खालहरू अहिले अस्तित्वमा छैनन् तर ध्वाखा (प्रवेश द्वार) हरू प्रायः अहिले पनि अस्तित्वमा छन् । उक्त पर्खाल बाहिर कथित अछूत जातिहरूको बसोबास हुन्छ । यी तह-तहको वर्गिकरण भित्र पनि तह-तहको वर्गिकरण हुन्छ ।

(ख) Ulrike Müller-Böker ले सन् १९८८ मा जातको आधारमा बसाइँ क्षेत्र निर्धारण सम्बन्धी अनुसन्धान गरी **Spatial Organization of a Caste Society: The Example of the Newar in the Kathmandu Valley, Nepal** नामक ग्रन्थ प्रकाशन गर्दा नेवाः शहरी संरचनामा जातका आधारमा हुने बसोबासको वर्गिकरण बारे केन्द्रित रही अनुसन्धान गरेको पाइन्छ । यसबाट पनि नेवाः बस्तीहरूमा जातको आधारमा बसाइँको निर्धारण हुने पुष्टी हुन्छ ।

(ग) Niels Gutschow तथा Bernhard Kolver द्वारा लिखित **Bhaktapur : Ordered Space Concepts and Functions in A Town of Nepal** मा भक्तपुरको स्थान उपयोग तथा अवधारणा बारे चर्चा गरिएको छ । उक्त पुस्तकमा पनि जातका आधारमा

मानिसहरूको बसाइँ शहरको कुन भेगमा हुने भन्ने निर्धारण गरेको भन्ने अनुसन्धान गरेको पाइन्छ । यसबाट पनि नेवाः बस्तीहरूमा जातको आधारमा बसाइँको निर्धारण हुने पुष्टी हुन्छ ।

(घ) Anil M Shakya ले आफ्नो **Newar, Marriage and Kinship in Kathmandu, Nepal** नामक विद्यावारीधि शोध प्रबन्धमा जातको आधारमा बसाइँ रहनेमा थप प्रकाश पारिएको छ । दस्तावेजमा उल्लेख छ, ***"Caste plays an important role not only in the cultural but also geographical aspects of Newar society. I once asked a Buddhist high-caste man, aged 70, to guide me on a tour of the historical sites of the old Kathmandu. Apart from telling me the legends and myths of each significant place, he also clearly identified each twäh or locality according to main caste groups who dominate each twäh (see Table 2.3)"*** [पाना ३९, ४०]

(ङ) प्रयाग राज शर्माको **कुल, भूमि र राज्य**बाट यो अनुच्छेद उद्धृत गरिएको छ ।[५७] [पाना १३४]

नेवार नगर रचनाले पनि विद्यमान जातिय विविधता र पृथकिकरणको सिद्धान्तलाई नगर निर्माण गर्नमा प्रयुक्त गरेको पाइन्छ । यस्तो नगर बस्तीमा नगर प्राकार, नगरद्वारहरू, नगरको केन्द्र विन्दुझैं बनेको राजकुल वा राजप्रासाद (लायकु), त्यस विन्दुदेखि क्रमिक दूरीमा भारदार र उच्च जातदेखि अन्य विभिन्न जातिहरूको आवसीय खण्ड वृत्तमा रचिएका पाइन्छन् । न्याऽ (कसाही) देखिका बिटालु अन्य अछुत, पोडे, च्याम्हाखल जस्ता जातहरूलाई बस्तीको बाहिर राख्ने विधान पनि यही नेवार नगरीय विधानभित्र पर्दछ ।

(च) यद्यपि कथित अछूत वर्गका रूपमा राखिएतापनि जुगि उप-जातिको बसाइँको परिवेश भने फरक छ । हामी जुगि उप-जातिलाई पर्खाल बाहिर बस्नुपर्ने नियम प्रचलन थिति थिएन । बस्ती भित्र नै बसोबास गर्न सकिन्थ्यो । यद्यपि अरू कथित ठूला वा

---

[57] *कुल, भूमि र राज्य : नेपाल उपत्यकाको पूर्व-मध्यकालिक सामाजिक अध्ययन*, प्रयाग राज शर्मा, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, वि.सं. २०५४ ।

उपल्ला जातका मानिसहरू सरह घर बनाएर बसोबास गर्न पाइँदैनथ्यो । प्रत्येक टोल-टोलमा अवस्थित सतःछैं (सत्तलघर) मा बसोबास गर्नुपर्ने थिति थियो ।

(छ) यसरी टोल-टोलको सतःछैं (सत्तलघर) मा बसोबास भएको हुनाले अन्य जातिहरू सरह हामी जुगि उप-जातिको संख्यात्मक बाहुल्यता हुने कुनै टोल हुने भएन । ज्यापु जातिको टोल हुन्छ, बरे जातिको टोल हुन्छ, प्वः (पोडे) जातिको टोल हुन्छ, सबै जातजातिको आ-आफ्नै टोल हुन्छ । तर हामी जुगि उप-जातिको अरू सरह परम्परागत वा ऐतिहासिक रूपमा एकजातिय / सहजातिय टोल भने हुँदैन । यही कारण हामी टोल-टोलमा अल्पसंख्या अल्पमतमा परेका छौं । यसैले गर्दा हाम्रो भौतिक निकटताबाट सञ्जालहरू निर्माणमा चुनौती देखा पर्छ । राज्यको सबैभन्दा तल्लो तह अर्थात् वडा तहमा समेत हाम्रो बाहुल्यता हुने अवस्था हुँदैन । यति मात्र होइन वडा भित्र गठन हुने टोल समितिहरूमा समेत हाम्रो बाहुल्यता हुने अवस्था हुँदैन । प्रत्येक टोलमा १ देखि २ परिवार वा घर सम्म भएको पाइन्छ ।

(ज) जुगि उप-जाति अल्पसंख्यक समुदाय पनि हो । अल्पसङ्ख्यक एउटा Subjective वर्गिकरण हुन सक्छ । कुनै समुदाय अल्पसङ्ख्यक हुनका लागि अर्को वा अरू बहुसंख्यक समुदाय (हरू) को पनि उपस्थिति हुनुपर्छ । नेपालको एक अल्पसङ्ख्यक जाति डोल्पो जातिलाई उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ । राष्ट्रिय जनगणना, ने.सं. ११४२ (२०७८) का अनुसार नेपालको कूल जनसंख्याको ०.०२% जनसंख्या डोल्पो जाति रहेको छ । संख्यामा ५,८१८ जना व्यक्तिहरू डोल्पो जातिका छन् । समग्र नेपालकै परिवेशमा यो जाति अल्पसङ्ख्यक जाति हो । यस जातिको थातथलो वा पुख्यौंली थलो उपल्लो डोल्पा हो । एक तह मुनी कर्णाली प्रदेशको समग्रतामा हेर्दा पनि यस जातिको जनसंख्या प्रदेशको कूल जनसंख्याको झण्डै ०.०३% हुन आउँछ । प्रदेशको हकमा पनि यो जाति अल्पसङ्ख्यक भए । त्यसको पनि एक तह मुनी डोल्पा जिल्लाको समग्रतामा हेर्दा जिल्लाको कूल जनसंख्याको झण्डै १२.५% जनसंख्या हुन आउँछ । जिल्ला तहको हकमा डोल्पो जातिलाई अल्पसङ्ख्यक मान्ने कि नमान्ने भन्ने प्रश्न आउला । यसै गरी स्थानीय तह तर्फ हेर्दा शे फोक्सुण्डो गाउँपालिकामा डोल्पो जातिकै बाहुल्यता छ । यस गाउँपालिकाको हकमा उनीहरू बहुसंख्यक जाति भए । अब जुगि उप-जाति यस्तो प्रकृतिको अल्पसंख्यक समुदाय भने होइन । नेपालको

समग्रतामा जुगि उप-जातिको जनसङ्ख्या अल्पसङ्ख्यक हुन्छ कि हुँदैन भन्ने विषय त राज्यले आधिकारिक रूपमा नेवाः भित्र पनि विखण्डित तथ्याङ्क लिन थालेपछी मात्र थहा हुने भयो । तर टोल-टोलको हकमा हामी अल्पसंख्यक समुदाय हौं । टोल-टोलको सतःछें (सत्तलघर) मा बसोबास गर्ने भएकाले प्रत्येक टोलमा १/२ घर सम्म हुने हुनाले कुनै पनि टोलमा यस उप-जातिको बाहुल्यता हुन सक्ने अवस्था छैन । वर्तमान राज्य संरचनाको परिपेक्ष्यमा कुनै पनि वडा तहमा बाहुल्यता हुन नसकेको त्यसै स्थानको रैथाने वा ऐतिहासिक समुदायलाई अल्पसङ्ख्यक समुदायका रूपमा पनि संरक्षण दिनुपर्ने वाञ्छनीय छ ।

(झ) नेवाः समाज तथा बस्तीको जातिय वर्गिकरणका कारणले अल्पसंख्या तथा अल्पमतमा परेको जुगि उप-जातिका मानिसहरूको जनसांख्यिक अवस्थाले गर्दा पनि आफ्नो प्रतिनिधित्व राज्यको संयन्त्रमा पुर्याउन सक्ने अवस्था देखिँदैन । तसर्थ अल्पसङ्ख्यक समुदायका रूपमा जुगि उप-जातिको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्नका लागि राज्यले विशेष संयन्त्रको निर्माण गर्नु आवश्यक छ ।

१५. **<u>कागजविहीनताको अवस्था :</u>** राज्यले **सतःछें (सत्तलघर)** मा बसोबास गरिरहेका जुगि उप-जातिका परिवारहरूको संरक्षण तथा अधिकार सम्बन्धी कुनै व्यवस्था नगर्दा हामीहरू कागजविहीनता (paperless) अवस्थामा छौं । आफू सतःछें (सत्तलघर) मा बसोबास गरिरहेको भएतापनि राज्यले कुनै प्रकृतिको संयन्त्र वा प्रावधान प्रतिपादन नगर्दा आफ्नो बसोबास पुष्टी हुने प्रकृतिको कुनै निस्सा वा कागज नभएको अवस्थामा छौं । यसरी कागजविहीनताको परिस्थिति विद्यमान रहँदा भोली कसैले कुनै परिवारलाई उठीबास लगाउने वा विस्थापन गर्ने हो भने पनि त्यसको अभिलेखिकरण हुने वा त्यस्तो कार्य भएकै हो भन्ने पुष्टी हुने प्रमाण समेत शून्य हुन जान्छ । यसरी नै कुनै प्रकारको कागजमा नामोनिशान बगेर नै विस्थापित भएका कैयौं परिवार छन् । अब उनीहरू पुनः त्यसै स्थानमा फर्कन पाउने अधिकारको लागि लड्न पनि प्रमाण शून्यता भएको अवस्था छ । यो समस्यालाई सम्बोधन गर्न राज्यले केही पनि गरेको छैन । प्रथाजन्य कानून तथा सांस्कृतिक अधिकारबाट प्राप्त भएको बसोबासको अधिकारमा वर्तमान परिपेक्ष्यको कानूनी व्यवस्था जस्तै कागजी व्यवस्था रहेको हुँदैन । यो समाजिक मूल्यमान्यता तथा सामाजिक

प्रथाप्रचलनको आधारमा टोल समाजको जानकारीमा हुने विषय हो । तर यही प्रथाजन्य कानून तथा सांस्कृतिक अधिकारलाई कानूनी अधिकारको स्वरूप दिन नसक्दा बसोबास गरिरहेका परिवारहरू आफ्नो आवास सम्बन्धी कागजविहीन अवस्थामा छन् । कागजी प्रमाणको अभावमा न्यायिक मार्ग रोज्न समेत बाधा व्यवधान भएको अवस्था छ । यो कागजविहीनताको अवस्थामा तत्काल न्यायिक हस्तक्षेप नहुने हो भने यस विषयको सम्बोधनमा अझै पनि चुनौतीहरू उत्पन्न हुन आउँछ । आफू बसोबास गरिरहेको पनि निस्सा छैन, त्यहाँबाट हटाउने कार्यको पनि निस्सा छैन भने कानूनको नजरमा त्यो घटना भएको नै थिएन भन्ने स्थापित हुन पुग्छ । यसले हाम्रो समुदायलाई अपूरणीय क्षती पुर्याउँछ । त्यसैले तत्काल स्थानीय तहबाट सर्वेक्षण सर्जिमी लगायतका माध्यमहरूबाट सतःछैं (सत्तलघर) मा बसोबास गर्दै आइरहेका परिवारहरूको अभिलेखिकरण अविलम्ब गर्नुपर्छ ।

१६. **<u>राज्यसँग विखण्डित तथ्याङ्क (disaggregated data) नै छैन :</u>** हालसम्म भएका राष्ट्रिय जनगणनामा नेवाः जातिको एकमुष्ठ तथ्याङ्क मात्र लिने गरिएको छ । नेवाः जाति भित्रका जातजातिहरूको विखण्डित तथ्याङ्क (disaggregated data) राज्यसँग छैन । राष्ट्रिय जनगणना बाहेक अन्य कुनै प्रकृतिको सर्वेक्षण अध्ययन अनुसन्धान लगायतका कार्यबाट पनि राज्यले विखण्डित तथ्याङ्क संकलन गरेको छैन । नेवाः जाति भित्रको विविधता एवं बहुलताको अवस्थाका कारण एकमुष्ठ तथ्याङ्कका साथसाथै विखण्डित तथ्याङ्कको पनि आवश्यकता हुन्छ । विशेष गरी जात व्यवस्थाको सोपानमा निम्न तहमा पारिएका जातिहरूको अवस्था बारे यकीन गर्नका लागि विखण्डित तथ्याङ्कको आवश्यकता पर्दछ । संयुक्त राष्ट्र संघको मानव विकास सूचाङ्क एवं आदिवासी जनजाती आयोगको प्रतिवेदनले नेवाः जातिलाई विकसित वा उन्नत जातिको रूपमा वर्गिकरण गर्दा यस भित्र कथित उच्च जातका मानिसहरूको वर्चश्व एवं कथित निम्न जातका मानिसहरूको अवस्थाको सही चित्रण पाउन सकेको देखिँदैन ।

१७. **<u>जुगि उप-जातिको विस्थापन :</u>** सतःछैं (सत्तलघर) लाई पाटीपौवाका रूपमा दर्ता गर्दा जुगि उप-जातिका मानिसहरूलाई आफ्नो ऐतिहासिक कालखण्ड देखि बसोबास रहेको निजी घर सार्वजनिक सम्पत्तिमा परिणत हुँदा हामीहरू विस्थापनमा परेका छौं । हाल बसोबास हुन पाइरहेको घरहरू पनि यही प्राविधिक कारणले विस्थापनमा पर्ने उच्च जोखिममा छौं ।

(क) लक्ष्मी प्रसाद कपाली, राजु कपाली तथा सुनिल कपालीले लेखेको **"कपाली : संक्षिप्त परिचय"** मा तत्कालीन काठमाडौं महानगर भित्र जुगि उप-जातिको आवासीय अवस्थाको तथ्याङ्क पेश गरेको छ । उक्त पुस्तकको पाना नं. १२५ को खण्ड "ग" अनुसार २०४६ सालमा तत्कालीन काठमाडौं महानगर भित्र २३१ जना जुगि उप-जातिका मानिसहरू रहेको देखाइएको छ । तथापि ती मध्ये कोहीकसैको पनि आफ्नो नाममा घर रहेको देखिँदैन । ती २३१ मध्ये १९८ जना (८५.७%) मानिसहरू स्ववासी बसेको घर अर्थात् यसरी नै लालपुर्जा विहीन अवस्थामा सतःछें (सत्तलघर) हरूमा बस्दै आएको तथ्याङ्क पेश गरिएको छ । त्यस बाहेकका ३३ जना (१४.३%) मानिसहरू बाहालमा (कोठा भाडामा) बसेको भन्ने देखिन्छ । मानव शृष्टिको प्रारम्भिक काल देखि आधारभूत मानिने गाँस, बास र कपास मध्ये आवास जस्तो महत्वपूर्ण विषयमा पनि कुनै एउटा निश्चित उप-जातिको यस्तो डरलाग्दो अवस्था कदापि सामन्य हुन सक्दैन । २०४६ सालमा यस्तो तथ्याङ्क पेश भएको अवस्थामा पनि राज्यले केहीकुनै कार्यबाट यो विषयलाई सम्बोधन गर्न खोजेको छैन ।

(ख) धन बहादुर कुँवरको नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा विद्यावारिधि (पीएच्.डी.) उपाधिका निमित्त मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायमा प्रस्तुत **"काठमाडौं उपत्यकाका कुसले जातिको सामाजिक तथा धार्मिक जीवन र परिवर्तनका स्वरूपहरू"** शीर्षकको शोध प्रबन्धको खण्ड-खण्डमा जुगि उप-जातिका मानिसहरू

खण्ड 'ग'

जनसंख्या तथ्याङ्क विवरण (२०५५/०५६)

१) घर संख्या

क्र. नं.	विवरण	संख्या	प्रतिशत
क)	स्ववासी बसेको घर	१९८	८५.७ %
ख)	बाहालमा बसेको घर	३३	१४.३ %
	जम्मा घर संख्या	२३१	१००.० %

सतःछैं (सत्तलघर) मा बसोबास गर्ने तथ्य पेश गरिएको छ । शोधको खण्ड ४.३.२ (पाना १३७ देखि १४१ सम्म) मा बसोबासको चर्चा गरिएको छ । पाना १४०-१४१ मा यस्तो पनि उल्लेख छ, ***"घरको बनोटको सन्दर्भमा परम्परागत रूपमा अधिकांश कुस्लेहरू धार्मिक देवस्थलसँगै वा सत्तलमा बसोबास गर्ने गरे पनि कानूनी रूपमा नीजि भइनसकेको देखिन्छ । यसरी कतिपय कुस्लेहरूले कानूनी प्रक्रिया थाहा नपाई आफ्नो नाममा दर्ता गराउन नसक्दा घरवास विहीन हुने स्थितिमा रहेको समेत देखिन्छ ।"***

(ग) अहिले राष्ट्रिय धरोहरका रूपमा चितपरिचित **काष्ठमण्डपमा** पनि जुगि उप-जातिका परिवार बस्थे । काष्ठमण्डपलाई नेपाल भाषामा **मनूसग8** (मरुसतः) भनिन्छ । यो पनि एउटा सतः (सत्तल) हो । श्री यज्ञमान पति वज्राचार्यले मिति २०७२ माघ ८ गते प्रस्तुत गरेको **"काष्ठमण्डप : त्यसको निर्माता र ढाँचा शैली"** विषयक कार्यपत्रमा उल्लेख छ, ***"काष्ठमण्डप भित्र गोरखनाथको मूर्ती रहेको र त्यहाँ नाथ सम्प्रदायीहरू पनि एक ताका रहेकोले पनि लुईपा भन्ने गोरखनाथ हो भन्ने भएको होला । लुईपा गोरखनाथ होइन । लुईपा त गोरखनाथको गुरु हो । कपालीहरूले जयस्थिति मल्लबाट ने.सं. ४९९ मा यो सत्तल पाएको हो । यही नाथ सम्प्रदायका कपालीहरूले गोरखनाथको मूर्ती राखेको होला।"*** [५८] धन बहादुर कुँवरको विद्यावारिधि अनुसार वि.सं. २०२२-२३ साल (नेपाल संवत् १०८७) मा सत्तललाई राष्ट्रिय संरक्षण दिने नाउँमा जुगि उप-जातिको परिवारको उठीबास लगाइएको भन्ने उल्लेख छ ।[५९] यस अर्थात् उक्त सत्तल **काष्ठमण्डपमा जुगि उप-जातिका मानिसहरूको नेपाल संवत् ४९९ देखि नेपाल संवत् १०८७ सम्म अर्थात् ५८८ वर्षको समयावधी बसोबास रहेको** पुष्टी हुन्छ । त्यसपछी त्यहाँ बसोबास गर्ने जुगि उप-जातिका परिवारको अवस्था केकसो रह्यो भन्ने कहीकतै जानकारी छैन ।

58 *काष्ठमण्डप : त्यसको निर्माता र ढाँचा शैली*, श्री यज्ञमान पति वज्राचार्य, पाना ६, बुँदा ४ ।

59 *काठमाडौं उपत्यकाका कुसले जातिको सामाजिक तथा धार्मिक जीवन र परिवर्तनका स्वरूपहरू*, धन बहादुर कुँवर, नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा विद्यावारिधि (पीएच्.डी.) उपाधिका निमित्त मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायमा प्रस्तुत शोध प्रबन्ध, पाना ४७) ।

(घ) यस्तै सन्दर्भ कान्तिपुर नामक पुस्तकमा पनि उल्लेख छ । यो पुस्तक नेपाल संवत् ११०८ सालमा प्रकाशित भएको हो । पुस्तकको तेस्रो अध्याय मरुसतः अर्थात् काठमण्डपको बारेमा लेखिएको छ । पुस्तकको पाना ३५ तथा ३६ मा एक अनुच्छेद यस्तो प्रकृतिको छ :-[60]

(थौंकन्ह्य् कानरूगा सम्प्रनदायया गुन् (गानखनाथया मूर्न्ति थन सगलय् दथुुु स्थापना याना८ प्यखनं ञ्चलय् ग्लखनय् प्याद्ध गनेद्य८ग नयाग८गुलिं याना८ मनूगय्सं मथुया८ मनूसग८याग (गानखनाथया मन्दिन नं धायगु यानाहल । ञूनयागु महत्व मथुया८ वना८ मनूसगलय् (. .) गप (ध्) यान या८वञ्ह्पिं मनूग खनेमन् । छ्रं दँ न्हय८ गक नं थन कनरूग्गाग वया८ च्वनेगु या८ । यक्व दँ गक नं मनूसग८ कनूरूगागय्गु ल्हागय् लानाव्वंगु ख८ । लिया सग८या पौ स्यना८ जीर्नु जूसलिं २०१७ साल लिया गुठी संस्थानं पौ तिंका८ स्यंस्यंथाय् दयका८ ञून वसावास याना च्वंपिं ञागीगय्ग व ञून पस८ दयका८ च्वनाव्वंपिं मनूगय्ग नं च्वने मविउगु ख८ ।

यसको अनुवाद :-

आजभोली कनफता सम्प्रदायको गुरु गोरखनाथको मूर्ति यता सत्तलमा बीचमा स्थापना गरेर चारैतिर भित्तामा ग्वाखं (परम्परागत शैलीको घर भवनहरूको बाक्लो भित्तामा वारपार नहुने गरी केही अंश निकाली बनाइएको प्वाल) मा चारजना गणेशहरू राखिराखेकोले गर्दा मान्छेहरूले नबुझेर मरुसत्तललाई गोरखनाथको मन्दिर पनि भन्ने गरेर ल्यायो । त्यहाँको महत्व नबुझेर जाँदा मरुसत्तलमा (..) तप ध्यान गर्न आउनेहरू मान्छेहरू देख्न छोड्यो । केही वर्ष अगाडी सम्म पनि यहाँ कनफत्ताहरू आएर बस्ने गर्छ । धेरै वर्ष सम्म पनि मरुसत्तल कन्फत्ताहरूको हातमा परिरहेको हो । पछी सत्तलको छाना बिग्रेर जीर्ण भएकोले २०१७ साल पछी गुठी संस्थानले छाना सुधारी बिग्रेबिग्रेठाउँमा बनाएर त्यहाँ बसोबास गरिरहेका जोगीहरूलाई र त्यहाँ पसल बनाई बसिरहेका मान्छेहरू पनि बस्न नदिएको हो ।

(ङ) हामीले यो विषयवस्तुलाई अगाडी ल्याई समुदाय स्तरमा छलफल गर्दा देहायका स्थानहरूमा यस्तै समस्या रहेको जानकारी पायौं ।

---

[60] कान्तिपुन (कान्तिपुर), सुरेन्द्र मान श्रेष्ठ, इनाप प्रेस, ने.सं. ११०८ ।

(१) यें देय् (काठमाडौं) को कोर क्षेत्रमा :-

- किलागः (किलागल) ।
- जनबहाः (जनबहाल) ।
- त्यङ्गः (त्यङ्गल) ।
- नघः (नघल) ।
- न्हाय्कंत्वाः ।
- भिंद्यःत्वाः (भिमसेन टोल) ।
- भ्वताहिति (भोटाहिटी) ।

(२) यल देय् (पाटन) को कोर क्षेत्रमा :-

- पतक्व (पट्को), घर नं १०८/२२ ।
- नुगः, लुँहिति (सुनधारा) पछाडी ।
- मंगः (मंगलबजार), मनिगनेद्यः (मणि गणेश) को छेउमा, घर नं १५१२, हाल पर्यटक प्रहरी पोष्ट राखिएको छ ।
- क्वन्ति, घर नं ३६९ ।

तर यस विषयमा राज्य स्तरबाट नै खोजीनिति हुनुपर्ने हो । हामीले नागरिक स्तरमा गर्न सक्ने वा पुग्न सक्ने दायरा सीमित हुन्छ । तर राज्य सबै ठाउँमा पुगेको छ, त्यसैले राज्यले नै यसको अभिभारा लिनुपर्छ ।

(च) यस निवेदनमा उठान गरिएको विषयवस्तुका भुक्तभोगी प्रत्येक टोलमा १/२ घर जस्तै छन् । नापीकै समयमा निजी घरका रूपमा दर्ता भइसकेका परिवारहरूले यो कुरा निकाले आफ्नो पनि हकभोग मेटिने त्रासमा छन् । यसरी पाटीपौवामा दर्ता भई स्वामित्वको कागजात नभएको तर बसोबासमा कुनै हस्तक्षेप महसुस गर्न नपरेको परिवारहरूले यो कुरा निकाले आफूलाई पनि हटाउन राज्यले प्रहरी लिएर आउने भन्ने त्रासमा छन् । त्यसैले पनि अधिकांश परिवारहरू न त खुलेरै आउन सक्ने स्थिति छ, न त चुपचाप बसिरहँदा पनि समस्या समाधान हुने स्थितिमा छ ।

१८. **<u>सम्पदा संरक्षणको जातिभेदी मान्यता :</u>** सम्पदा संरक्षणको परिकल्पना देहायका कामकार्यहरूका कारण जातिभेदी बन्न पुगेको अवस्था छ ।

(क) ऐतिहासिक नेवाः बस्तीहरू ऐतिहासिक, पुरातात्विक तथा सांस्कृतिक धरोहरले भरिपूर्ण छन् । यसका कुना-कुनामा सूक्ष्मदेखि विशालरूपी धरोहरको व्यापकता पाइन्छ । वास्तवमा यी बस्तीहरूमा अवस्थित सबै घरहरू सम्पदा हुन् । त्यसैले सम्पदा संरक्षणको मान्यता ऐतिहासिक रूपमा बसोबास गर्दै आइरहेका नेवाः जाति अन्तर्गतका सबै जातजातिका लागि समान रूपले लागू हुनुपर्छ ।

(ख) सतःछेँ (सत्तलघर) को संरक्षणका लागि त्यसको स्वामित्व सरकारमा निहित हुनुपर्ने वा त्यसलाई सार्वजनिक सम्पत्तिमा परिणत गर्नुपर्ने हो भने नेवाः बस्तीका सबै घरहरूको हकमा पनि सोही प्रावधान लागू हुनुपर्ने हो । अन्य जातजातिको स्वामित्वले सम्पदा संरक्षणमा प्रतिकूल प्रभाव पुर्‍याएको मानिँदैन, अन्य जातजातिले आफ्नो पुख्यौंली घरमा बसोबास गर्नुलाई सम्पदा संरक्षणको बाधाक मानिँदैन भने जुगि जातिका मानिसहरूको स्वामित्व तथा बसोबासलाई मात्र सम्पदा संरक्षणको बाधक मान्नु जातिभेदी मानसिकता हो ।

(ग) ऐतिहासिक नेवाः बस्तीका सबै संरचना सम्पदा नै हुन् । यहाँका प्रत्येक घरहरूको ऐतिहासिक महत्व छ । अरू जातिका परिवारलाई सम्पदा संरक्षणका लागि आफ्नो घर खाली गराउन लगाएको छैन । उनीहरूलाई उठीबास लगाएको छैन । सम्पदा संरक्षणलाई उनीहरूको बसोबास सहितको परिकल्पना गरिएको छ । ऐतिहासिक कालखण्डदेखि जुगि उप-जातिहरू बसिआएको सतःछेँ (सत्तलघर) को बनोट संरचना अरू घरको भन्दा फरक हुँदैमा सम्पदा संरक्षणको नाउँ दिएर बेघर पार्ने, उठीबास गर्ने कार्य जातिय विभेदको स्वरूप हो ।

(घ) यस नेपाल मन्दल तथा नेपाः उपत्यकामा सतःछेँ (सत्तलघर) जस्ता संरचना निर्माण गरेकै हामी जुगि उप-जातिको पुर्खाले हो । यस्तो प्रकृतिको संरचनाको सुरुवात नै हामी जुगि उप-जातिको पुर्खाले गरेको हो । सदियौं देखि जुन समुदायले उक्त संरचना

बनाएर त्यसको संरक्षण गर्दै आए, आजको मितिमा उनीहरूलाई उठीबास लगाएर सम्पदा संरक्षण गर्छु भन्ने मानसिकता नितान्त जातिभेदी सोँच हो ।

(ङ) फरक संरचना त **बहाः, बही, लाछि, ननि,** इत्यादीहरूको पनि छ । जस्तैः- ऐतिहसिक विहार भएका बहाः क्षेत्र पनि सम्पदा हुन् । त्यस बहाःलाई जोगाउन बहाः खाली गराउन लगाएको छैन । त्यहाँ उच्च जात कहलिएका शाक्य, बज्राचार्य समुदायको बसोबास भएकाले खाली गर्न नपर्ने अनि सतःछेँ (सत्तलघर) मा हामी तल्लो जातका मानिसहरूको बसोबास भएकोले खाली गर्नु परेको हो भन्ने सोच्न हामीलाई सम्पदा संरक्षणको यो अभ्यासले बाध्य बनाएको छ ।

(च) नेवाः सभ्यता कुनै मृत सभ्यता होइन । जीवित सभ्यता गतिशील हुनु स्वभाविक नै हो । संग्राहलयीकरण (museumification) गर्नु सम्पदा संरक्षणको उद्देश्य हो भने सबै प्रकृतिका गतिशीलतालाई अस्वीकार गर्नुपर्छ । यसको सबै जातजातिका मानिसहरूलाई समान रूपमा लागू गर्नुपर्छ । त्यसरी भौतिक संरचना मात्र सम्पदा हो भने ऐतिहासिक नेवाः बस्ती सिङ्गै नै खाली गराई पुरातात्विक प्रकृतिको संरचना मात्र खडा गर्नुपर्ने हुन्छ ।

(छ) हुनेखानेहरूले ऐतिहासिक शहर भित्रै आधुनिक संरचना खडा गरेका छन् । उनीहरू आधुनिक घरको विलासितामा बस्छन् । जसरी उनीहरूले आफ्नो पुर्खाबाट हस्तान्तरण हुँदै आएको संरचनालाई समसामयिक जीवनानुकूल निर्माण तथा पुनर्निर्माण गरेका छन्, त्यही समान सुविधा हामी जुगि उप-जातिका मानिसले आफ्ना पुर्खाबाट हस्तान्तरण हुँदै आएको संरचनामा अपनाउन खोज्दा सम्पदा मासिन्छ भन्नु पूर्णतः दोगलापन तथा जातिभेदी मानसिकताको परिणाम हो ।

(ज) सतःछेँ मूर्त सम्पदा भएजस्तै, त्यसमा बसोबास गर्ने जुगि उप-जातिका मानिसहरू अमूर्त सम्पदा हुन् । हाम्रो समुदायको संरक्षण पनि सम्पदा संरक्षणकै परिभाषा दायरा भित्र पर्दछ ।सतःछेँलाई जीवन्तता दिने ऐतिहासिक समुदायको बसोबासले सम्पदा संरक्षणमा कसरी प्रतिकूल असर पुर्याउँछ ? झन सम्पदा संरक्षणमा हाम्रो विशेष भूमिका हुन्छ । बरू जुगि उप-जातिको पलायनले समग्र नेवाः संस्कृतिको क्षयीकरण हुन्छ ।

(झ) भौतिक संरचनलाई यत्तिकै ठड्याएर सम्पदा संरक्षण कसरी हुन्छ ? ललितपुर महानगरको घर नं १५१२ मा जुगि परिवारलाई हटाएर पर्यटक प्रहरी पोष्ट राखिएको छ । पर्यटक प्रहरी पोष्टले सम्पदाको संरक्षण कसरी हुन्छ ? राज्यले आफ्नो स्वामित्वमा लिएर जेजसरी पनि प्रयोग प्रचलन गर्न पाउने स्वेच्छाचारी कार्य गर्नलाई हामी आदिवासीहरूलाई हटाइएको देखियो ।

(ञ) यस्ता विस्थापनजन्य कार्यबाट हामी आफ्नै नेवाः समुदायको उच्च कहिलिएका जातका मानिसहरूको बाहुल्यता भएको टोल समिति, वडा समिति लगायत विभिन्न प्रकृतिका संघसंस्थाहरूबाट समेत उत्पीडित छौं । त्यति मात्र होइन, कथित माथिल्लो जातका नेवाःहरूले यसरी जुगि उप-जातिका मानिसहरूलाई सतःछेंबाट हटाउने कार्यलाई *"अछूतहरू हटाउने"*, *"आफ्नो टोललाई अछूत मुक्त बनाउने"* रूपमा चिनेको पनि अवस्था छ । यसरी आफ्नो टोलको *"शुद्धता"* तथा *"पवित्रता"* कायम गर्नका लागि हामी *"छुन नहुनेहरू"* हटाउनुपर्ने धारणा पनि हामीले समाजमा सुनीभोगी आएको अवस्था छ । धेरैजसो कथित उच्च जातका नेवाःहरूलाई यो caste cleansing को अभियान जस्तै बनेको अवस्था छ । नेवाः जातिकै बाहुल्यता भएका स्थानीय तह नै जुगि उप-जाति समुदायको विस्थापनको प्रमुख संवाहक हुनुको कारण यही जातिय संख्यामा हामी अल्पमतमा पर्नका साथै कथित उच्च जातका नेवाःहरूको जातिय श्रेष्ठताको दम्भले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । अन्यथा नेवाः जातिको बाहुल्यता तथा पकड रहेका निर्णायक तहबाट यसरी असंवेदनशील प्रकृतिको कार्यसम्पादन हुने परिकल्पना गर्न सकिन्नथ्यो ।

(ट) सतःछेंको सम्पदा जोगाउन अरू निजी घरहरू जस्तै केही मापदण्ड तोक्न सकिन्छ । त्यसरी सतःछेंको विशेष संरचनाको जगेर्ना भइरहन्छ । सतःछेंको सम्पदा जोगाउन बसोबासी जुगि उप-जातिको परिवारलाई विस्थापित गर्नुपर्छ, निम्ट्यान्न पार्नुपर्छ, हटाउनु पर्छ भन्ने मान्यता जातिय विभेदको उच्चतम् पराकाष्ठा हो ।

(ठ) वास्तुकलात्मक तथा संचनागत रूपमा अवश्य पनि सतःछें एक विशिष्ट प्रकृतिको संरचना हो । यसको मौलिकता जोगाउनका निम्ति, यसको अस्तित्व जोगाउनका

निम्ति आवश्यक पहल हुनुपर्छ, गर्नु ठीकै हो । तर यस्ता संरचनाहरूको भौतिकतामा राज्यको मोह हुने तर त्यस संरचनासँग जोडिएका मानिसहरूप्रति राज्य जिम्मेवारीशून्य हुने अवस्था हाम्रो संविधानले परिकल्पना गरेको लोककल्याणकारी राज्य विरुद्ध हुन जान्छ ।

१९. **<u>स्वामित्व नै समाधान :</u>** जुगि उप-जातिको **सतःछेंमा** बसोबासको प्रश्नमा भोगाधिकार मात्र सुनिश्चित हुनु पर्याप्त छैन, होइन । भोगाधिकार मात्र सुनिश्चित गरेर बसोबास मात्र गर्न पाउनाले हाम्रो जातिको सम्पत्तिको हकमा असमान अवस्थाले निरन्तरता पाइरहन्छ ।

(क) भोगाधिकार मात्र सुनिश्चित भएमा अरू जातले जस्तै आफ्नो पुर्खौली सम्पत्तिमा बसोबास बाहेक अन्य कुनै अधिकार उपभोग गर्न पाउँदैन । फलतः नीज परिवारहरूले व्यवसाय दर्ता गर्न चाहेमा, संस्था दर्ता गर्न चाहेमा, विद्युत जडान गर्न चाहेमा, टेलिफोन लाइन जडान गर्न चाहेमा, पानीको लाइन चाहिएमा, बित्तीय संस्थाबाट ऋण लिन चाहेमा लगायत घरजग्गाको स्वामित्वसँग सम्बन्धित सबै हक अधिकारबाट वञ्चित भई अरू नागरिक सरह स्वच्छन्द जीवन निर्वाह गर्न पाउँदैनन् । यसरी हाम्रो उप-जातिको असमान हैसियतले निरन्तरता पाइरहन्छ ।

(ख) त्यसै गरी ऐतिहासिक जात व्यवस्थामा पिल्सिन बाध्य बनाई कुनै पनि घरजग्गाको स्वामित्व राख्न नदिनु एवं यस्ता **सतःछेंहरूमा** मात्र बस्न पाउनु भनेको ऐतिहासिक विभेदको उपज हो । एउटा कालखण्डमा हाम्रो उप-जातिका मानिसहरूलाई विभेदजन्य ढङ्गले हेरिएकै कारणले **सतःछें** बाहेक अन्यत्र घर दिइएन, बस्न दिइएन । इतिहासको घटनाक्रमले हाम्रो जातलाई त्यहाँ पुर्यायो । अब समकालीन राज्यसत्ताले त्यसमा पनि हक कायम नगरिदिने हो भने यो ऐतिहासिक विभेद तथा उत्पीडनको अन्त्य हुँदैन ।

(ग) त्यो बेलाको व्यवस्थाले सर्वप्रथमतः **सतःछेंमा** मात्र बस्नुपर्ने बाध्यकारी व्यवस्था बनायो बनायो, त्यसका साथै ती **सतःछेंहरूमा** पनि भोगाधिकार मात्र सीमित गरी अन्य उप-जाति सरह घरजग्गाको स्वामित्वको अधिकार दिएन । त्यति मात्र होइन, कथित उपल्ला जातका मानिसहरूको सांस्कृतिक तथा रीतिजन्य कार्य पूरा गरिदिन परे हामीलाई ल्याएर राख्ने, उनीहरूलाई चित्त बुझेन भने उक्त परिवारलाई निकालेर

फालिदिने, अर्को परिवारबाट प्रतिस्थापन गर्ने यस्ता दमनकारी प्रथा चलनचल्तीमा थियो । यो असमान तथा विभेदकारी प्रथाले निरन्तरता पाउनु हुँदैन ।

(घ) तसर्थ यो विभेद तथा असमानताको अन्त्यका लागि भोगाधिकार मात्र पर्याप्त छैन । भोगाधिकार मात्रले स्थायी आवासको सुनिश्चितता गर्दैन । भोगाधिकार मात्रले यो disposable community सरह व्यवहार गर्ने कार्य रोकिँदैन । भोगाधिकार मात्रले अन्य नागरिक सरह आफ्नो घर आवासमा पूर्णतः स्वतन्त्र भई अधिकार प्रचलन गर्न पाउँदैन । त्यसैले बसोबास गर्दै आएका जुगि उप-जातिको परिवारको नाममा नै उक्त **सतःछेँ**को स्वामित्व कायम हुनुपर्छ ।

(ङ) भोगाधिकार मात्रको अवस्थाले हामी जुगि उप-जातिको समान हैसियत कायम हुन सक्दैन । ऐतिहासिक नेवाः बस्तीका सबै घरहरू इतिहासको राजतन्त्रीय मान्यताको उपज हो । जुन समयमा कसले कता बसोबास गर्नुपर्छ भन्ने राजतन्त्रले निर्धारण गर्थ्यो । त्यस्तो अवस्थामा सबै सम्पत्ति राज्यकै हुन्थ्यो, जनताले भोग मात्र गर्न पाउँथे । तर अब त्यस्तो अवस्था रहेन । यदि ऐतिहासिक नेवाः बस्ती भित्रका सबै संरचनाहरू राज्यकै स्वामित्वमा थिए भने बेग्लै कुरा हो । तर जुनढङ्गले लिच्छवीकाल मल्लकाल देखि निरन्तर बसोबास रहँदै आएका अन्य प्रकृतिको घर आवासमा अन्य जातजातिका मानिसहरूले आधुनिक राज्यमा स्वामित्व पाउँदै गए, त्यसरी नै हाम्रो जुगि उप-जातिका मानिसहरूले स्वामित्व पाउन नसक्नु हामी विरुद्ध विभेदले निरन्तरता पाएको हो ।

२०. **<u>विकल्प विकल्पमा छैन :</u>** आफ्नो बसोबास हुँदै आएको **सतःछेँ**बाट अन्यत्र वैकल्पिक व्यवस्था गर्नु विकल्प होइन ।

(क) घरको विकल्प भवन हुन सक्दैन ।

(ख) सम्पदा भनेको भौतिक संरचना मात्र होइन । त्यस भौतिक संरचनासँग जोडिएका इतिहास, संस्कृति, रीतिरिवास एवं त्यससँग सम्बन्धित मानिसहरू पनि हुन् । **सतः**

(सत्तल) मूर्त सम्पदा हो भने प्राचीन कालदेखि त्यहाँ बसोबास गरिआएका **जुगि उप-जाति**का मानिस अमूर्त सम्पदा हुन् । अमूर्त सम्पदा बिना मूर्त सम्पदाको मात्र रक्षा हुन सक्दैन । यो भनेको सबै ऐतिहासिक नेवाः बस्तीबाट मानव बसोबास हटाएर सबै संरचना मात्र जोगाएर राख्नु सरह हुन्छ । जुगि उप-जातिको परिवार हटाएर **सतःछेँ**लाई मात्र एउटा आत्माविहीन शरीरजस्तै ठड्याइएमा त्यस **सतःछेँ**को महत्व नै हराउँछ ।

(ग) ऐतिहासिक नेवाः बस्तीहरूको महत्व यहाँका संरचना मात्रले नभएर त्यस संरचनाको अभिन्न अंग भई पुर्खौंदेखि बसिआएका मानिस पनि हुन् । यहाँ वर्षभरि चलायमान रहने अनेकौं मानवीय गतिविधिले संस्कृति, सभ्यता र सम्पदा जीवित राख्ने हो । जुगि उप-जातिको बास रहेको **सतःछेँ**को सम्पदालाई जोगाउन भने हामीलाई हटाउनै पर्ने मानसिकता जातिय विभेदकै मानसिकता हो । तसर्थ **सतःछेँ**को इतिहास पुर्खौंदेखि बसोबास गर्ने जुगि परिवारलाई सम्पदा संरक्षणको अभिन्न अङ्ग नमान्दा त्यस्ता **सतःछेँ**को अमूर्त सम्पदा नै लोप हुने अवस्थामा छ ।

(घ) यसरी राज्यले **सतःछेँ**हरू आफ्नो नाममा गर्दै जाने तथा जुगि उप-जातिको परिवारलाई हटाउँदै जाने हो भने ऐतिहासिक नेवाः बस्तीहरूबाट जुगि उप-जातिको अस्तित्व नै नामेट हुन्छ, पूर्णतः पलायन हुन्छ, निम्ट्यान्न हुन्छ । ऐतिहासिक बस्तीहरूबाट जुगि उप-जातिको नामोनिशान नै मेटिन्छ । यस्तो कार्यलाई caste cleansing को कार्य समेत भन्न सकिन्छ ।

(ङ) राज्यले हामी विशेष अवस्था भोगिरहेका समुदायलाई पुर्जा दिन नसक्नु राज्यको कमजोरी हो । यसबाट पीडित भएका हामीलाई ***"पुर्जा नभएको", "सार्वजनिक सम्पत्ति मिचेको"*** जस्ता दुर्वाच्य प्रयोग गरी दोषारोपण गर्ने कार्य झन victim shaming र victim blaming को कार्य हुन्छ ।

(च) आदिवासी सम्बन्धीको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले आदिवासीहरूलाई आफ्नो पुर्ख्यौली थलोबाट युद्ध वा सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्थामा बाहेक अन्य कुनै बाहानामा हटाउने

कार्यलाई निषेध गर्दछ । *(United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, Article 10)*

(छ) राज्यले हामी जुगि उप-जातिका मानिसहरू परापूर्वकालदेखि बसिआएको सतःछेँहरूबाट हामीलाई निष्कासन गर्ने हो भने हामीलाई अन्यत्र स्थानमा स्थायी आवासको घर नै दिन सक्नुपर्छ । अन्यथा बसिआएको स्थानमा पनि बस्न नपाउने तथा अन्यत्र पनि केही नहुने अवस्था भनेको राज्यले हाम्रो जीवन धान्न पाउने अधिकारमै प्रत्यक्ष प्रहार गरेको अवस्था हो । यो लोकतन्त्र तथा लोककल्याणकारी राज्यको संवैधानिक प्रावधान अनुसार परिकल्पना समेत गर्न सक्ने अवस्था होइन । यो तानाशाह तथा दमनकारी राज्यको पराकाष्ठा हो ।

(ज) यदि राज्यलाई भौतिक संरचना मात्र चाहिएको हो भने राज्यले लगानी गरेर जतिवटा पनि **सतःछेँ** निर्माण गर्न सक्ने अवस्था नै छ । यसमा राज्यले हामी परापूर्वकाल देखि बसिआएको मानिसहरूलाई निम्ट्यान्न नै गर्नुपर्छ भन्ने प्रवृत्ति तानाशाह बाहेक अरू हुन सक्दैन ।

(झ) त्यसै गरी टोलटोलबाट हामीलाई स्थानीय तहले हटाउन थाल्नु उच्च जात कहलिएका नेवाः जनप्रतिनिधिहरूको आफ्नो जातिय श्रेष्ठताको ध्वजारोपण बाहेक अरू केही पनि होइन ।

२१. मिति नेपाल संवत् ११४४ थिंला २३[६१] मा विश्वका १५ वटा देशमा फैलिएको **हलिं नेवाः दबू, विश्व नेवाः संगठन (World Newah Organization)** ले यस विषयमा सार्वजनिक वक्तव्य प्रकाशन गरेको अवस्था छ ।

२२. **<u>संवैधानिक व्यवस्था :</u>**

[61] नेपाल संवत् मिति परिवर्तन उपकरण प्रयोग गर्दा तदनुसार विक्रम संवत् मिति २०८० मंसिर २५ गते रहेको छ ।

(क) नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा नेपालको स्वतन्त्रता, सार्वभौमिकता, भौगोलिक अखण्डता, राष्ट्रिय एकता, स्वाधीनता र स्वाभिमानलाई अक्षुण्ण राखी जनताको सार्वभौम अधिकार, स्वायत्तता र स्वशासनको अधिकारलाई आत्मसात् गरेको उल्लेख छ । संविधानले आत्मसात् गरेको "राष्ट्रिय एकता" अन्तरगत नेपालमा बसोबास गर्ने सबै जातजातिहरूको पहिचान एवं सम्मानलाई समेटेको अवस्था छ । समाजमा कायम विभेद, तिरस्कार तथा वहिष्करण जस्ता अभ्यासले निरन्तरता पाइराखेमा राष्ट्रिय एकता हासिल गर्न सकिँदैन । यसले सँधै नेपाली-नेपाली बीच फुटको अवस्थालाई निरन्तरता दिइरहन्छ । त्यसै गरी संविधानले आत्मसात् गरेको "स्वाभिमान" अन्तरगत नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक समूह समुदायको स्वाभिमान पनि पर्दछ । प्रत्येक समूह समुदायको स्वाभिमानलाई सुनिश्चित गर्न विभेद तथा असमानताको अवस्थाको अन्त्य हुनुपर्छ ।

(ख) नेपालको संविधानको प्रस्तावनामा राष्ट्रहित, लोकतन्त्र र अग्रगामी परिवर्तनका लागि नेपाली जनताले पटक-पटक गर्दै आएका ऐतिहासिक जन आन्दोलन, सशस्त्र संघर्ष, त्याग र बलिदानको गौरवपूर्ण इतिहासलाई स्मरण एवं शहीदहरू तथा बेपत्ता र पीडित नागरिकहरूलाई सम्मान गरेको उल्लेख छ । संविधानले सम्मान गरेको आन्दोलन, संघर्ष तथा त्याग बलिदानको दायरामा जुगि उप-जाति समुदायले जातिय विभेद विरुद्ध गर्दै आएको संघर्ष तथा आन्दोलनको पनि संविधानले सम्मान गरेको छ ।

(ग) नेपालको संविधानले सामन्ती, निरंकुश, केन्द्रीकृत र एकात्मक राज्यव्यवस्थाले सृजना गरेका सबै प्रकारका विभेद र उत्पीडनको अन्त्य गरेको भन्ने पनि उल्लेख छ । यस निवेदनमा उठान गरिएको जुगि उप-जातिको आवसीय संकट विगतको सामन्ती तथा निरंकुश राजकीय एवं सामाजिक व्यवस्थाको उपज हो । जुगि उप-जाति समुदायको आफ्नै छुट्टै घर हुन नमिल्नु एवं इतिहास देखि बसोबास गर्दै आएको **सतःछेँ**मा पनि स्वामित्व नहुनु यही विगतका सामन्ती तथा निरंकुश व्यवस्थाको प्रतिफल हो । संविधानले यसको अन्त्य गर्ने प्रस्तावना अङ्गिकार गरेको अवस्थामा वर्तमान राज्यले निरन्तरता दिइरहनु संविधान विरुद्धको कार्य हो । त्यसै गरी संविधानले सबै प्रकारका विभेद र उत्पीडनको अन्त्य गरेको अवस्थामा हामी जुगि उप-जातिका मानिसहरू उपर

हुँदै आएको सबै प्रकारका विभेद र उत्पीडनको अन्त्य हुनुपर्छ । आफूहरू ऐतिहासिक कालखण्डदेखि बसोबास गर्दै आइरहेको **सतःछें**बाट आफ्नो हक नै निम्टयान्न हुनुपर्ने, आफूहरू विस्थापित एवं घरबारविहीन सुकुमबासीमा परिणत हुनुपर्ने अवस्थाले संविधानले भनेको विभेद तथा उत्पीडनको अन्त्य हाम्रो हकमा लागू भएन । हामी उपर हुँदै आएको विभेद तथा हामीले भोग्न बाध्य भएको उत्पीडनले विभिन्न स्वरूपमा निरन्तरता पाइ नै रहेको छ । त्यसैले ऐतिहासिक कालखण्डदेखि बसोबास गर्दै आएको **सतःछें**हरूमा स्वामित्व दिलाई संविधान अनुरूप जुगि उप-जाति समुदाय उपरको विभेद तथा उत्पीडनको अन्त्य हुनु वाञ्छनीय छ भने त्यसको अन्त्य गर्नु राज्यको संवैधानिक दायित्व हो ।

(घ) नेपालको संविधानले बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधतायुक्त विशेषतालाई आत्मसात् गरी विविधताबीचको एकता, सामाजिक सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता, सहिष्णुता र सद्भावलाई संरक्षण एवं प्रवर्धन गर्ने भनि पनि उल्लेख गरेको अवस्था छ । यस बहुजातीय तथा बहुसांस्कृतिक विविधता अन्तर्गत हामी नेवाः जाति अन्तर्गतका जुगि उप-जाति समुदाय पनि पर्ने नै भयौं । **सतःछें** तथा **सतःछें**को बाससँग सम्बन्धित सांस्कृतिक पक्षहरू पनि यही संविधानले आत्मसात् गरेको बहुजातीय तथा बहुसांस्कृतिक विविधता अन्तर्गत पर्ने विषय हो । त्यसै गरी विविधताबीचको एकता कायम हुनका लागि प्रत्येक विविधताले समान रूपमा फक्रन फुल्न अवशर पाउनुपर्ने हुन्छ । आवास जस्तो आधारभूत मानवीय आवश्यकताबाट वञ्चित रहने अवस्थामा विविधताबीचको एकता नभएर विविधताबीचको असमानताले नै व्यापक स्थान पाउने निश्चित छ । त्यसै गरी सामाजिक सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता हुनका लागि समाजमा भएका विभेदहरू उन्मूलन हुनु वाञ्छनीय छ । जुगि उप-जाति समुदाय उपर हुँदै आएको विभेद चलिरहँदा सामाजिक सांस्कृतिक ऐक्यबद्धता हासिल हुन सक्दैन । एक समूहले अर्को समूहलाई थिचोमिचोमा पारिरहेको अवस्थामा ऐक्यबद्धता, सहिष्णुता र सद्भाव कुनै पनि हासिल गर्न सक्ने अवस्था हुँदैन ।

(ङ) नेपालको संविधानले वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, भाषिक, धार्मिक, लैंगिक विभेद र सबै प्रकारका जातीय छुवाछूतको अन्त्य गरी आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय

सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने संकल्प गरेको छ । हामी जुगि उप-जाति समुदायका मानिसहरू उपर हुँदै आएको विभेदका विभिन्न स्वरूपहरूको अन्त्य गर्ने संकल्प पनि संविधानले परिकल्पना गरेको अवस्था छ । त्यसै गरी संविधानले सबै प्रकारका छुवाछूतको समेत अन्त्य गर्ने संकल्प गरेको छ । ऐतिहासिक कालखण्डदेखि जुगि उप-जाति समुदायलाई हुँदै आएको विभेदले आजको मितिमा जुगि उप-जाति समुदायको यो आवसीय संकटको अवस्था निम्त्याएको हो । त्यसै गरी यही आवसीय संकटका कारण हामीलाई जातीय, धार्मिक, भाषिक लगायत आर्थिक विभेद तथा उत्पीडन समेत भएको अवस्था छ । ऐतिहासिक कालखण्डदेखि बसोबास गर्दै आएको **सतःछेँ**को स्वामित्वको अधिकार बिना संविधानले संकल्प गरेको आर्थिक समानता सम्भव छैन । यसले हाम्रो उप-जातिलाई असमान आर्थिक हैसियतमा राखिरहन्छ । आफ्नो पुर्खदेखि बसोबास गर्दै आएको आवासबाट निकाली सुकुमबासी सरहको जीवन व्यतित गर्न बाध्य पार्ने कार्य यस संविधानको संकल्प विरुद्ध रहेको छ । संविधानले त अझ समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने संकल्प लिएको छ । यो समानुपातिक समावेशी सिद्धान्त अन्तर्गत नेवाः जाति भित्रका सबै जातजातिहरूको समावेशितालाई पनि जनाएको छ भने तिनीहरूलाई राज्यमा समेत सहभागिता जनाउने अधिकार दिलाएको छ । तसर्थ राज्यमा नै समावेश हुनुपर्ने जुगि उप-जाति समुदायका मानिसहरू आफ्नो पुर्खा देखि बसिआएको सतःछेँमा समावेश हुन नसक्ने भन्नु संविधान प्रतिकूल रहन्छ ।

(च) नेपालको संविधानले श्री ५ को सरकार तथा राजतन्त्रलाई विस्थापित गरी नेपाली जनतामा सार्वभौमसत्ता भएको गणतन्त्र लोकतन्त्रलाई स्थापित गरेको छ । यस अर्थात् विगतमा भएका वंशाधारी, जहानिया तथा शक्तिसञ्चित राजतन्त्रले स्थापना गरेको असमान संरचनाहरूलाई विनिर्माण गर्ने तथा विखण्डित गर्ने दायित्व राज्यको रहेको छ । मल्लकालका राजाहरूले स्थापित गरेको, शाहकालका राजाहरूले स्थापित गरेको, राणाशासनको निरंकुशताले स्थापित गरेको सबै त्यस्ता उत्पीडनकारी, विभेदकारी तथा हिंसाजन्य संरचनाहरू फुटाउने राज्यको संवैधानिक कर्तव्य हो । राजतन्त्रलाई गणतन्त्र लोकतन्त्रले विस्थापन गर्ने तर राजतन्त्रमा स्थापित भएका असमान

संरचनाहरूले निरन्तरता पाइरहनु आफैमा विरोधाभासपूर्ण एवं संविधान विरुद्धको कार्य हो ।

(छ) नेपालको संविधान, धारा १६ ले सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक सुनिश्चित गरेको छ । हामी जुगि उप-जाति समुदायको आवास, हाम्रो रहनसहन एवं ऐतिहासिक कालखण्ड देखि बसिआएको **सतःछेँ** हाम्रो आत्मसम्मानसँग जोडिएको विषय हो । इतिहासले नै हाम्रो जातलाई **सतःछेँ**सँग जोडेको छ । कथित ***"ठूलो जात"*** हरूको मृत्यु संस्कारलाई पूरा गरिदिन पर्दा हामीलाई ल्याएर राख्ने, अनि उनीहरूलाई नचाहिएपछी निकालेर फालिदिने जस्तो असभ्य अमावनीय अभ्यासले निरन्तरता पाइराख्ने हो भने हामी **फाल्न योग्य समुदाय (disposable community)** को रूपमा रहिरहन बाध्य हुन्छौं । यसरी हामीलाई फाल्न योग्य समुदायको रूपमा व्यवहार गर्दा हाम्रो सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हनन भएको छ । मानव सभ्यताको प्रारम्भिक समय देखि नै गाँस, बास र कपाँसलाई आधारभूत आवश्यकता मानिरहँदा यो हाम्रो जीवनको अधिकारसँग जोडिएको संवेदनशील तथा अत्यावश्यक विषय हो । त्यसै गरी आफ्नो पुख्यौंली बसोबासको घरजग्गा, आफ्नो पुर्खाको स्मृति, आफ्नो जीवन्त स्मृति बोकेको स्थान आफ्नो आत्मसम्मानसँग गाँसिएको विषय पनि हो ।

(ज) नेपालको संविधान, धारा १७ ले स्वतन्त्रताको हक सुनिश्चित गरेको छ । उपधारा २ (ङ) मा नेपालको कुनै पनि भागमा आवतजावत र बसोबास गर्ने स्वतन्त्रता दिएको छ । नेपालको जुनसुकै नागरिकलाई नेपालको जुनसुकै भेगमा बसोबास गर्ने स्वतन्त्रता हुँदा हामीलाई आफ्नै पुर्खाले पुस्तान्तरण गर्दै आएको **सतःछेँ**मा बस्न पाउने अधिकार नहुने भन्न मिल्दैन । हामी अर्काको ठाउँमा गएर अर्काको ठाउँ मिचेर अर्काको हकभोगको सम्पत्तिलाई आफ्नो बनाएका समुदाय होइनौं । हामीले त केवल हाम्रो उप-जातिको यस नेपाल मन्दलमा उत्पत्तिकाल देखि बस्दै आएको **सतःछेँ**मा आफ्नो बसोबासको निरन्तरताको माग गरेका हौं । तसर्थ हाम्रो ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, धार्मिक तथा पुख्यौंली अस्तित्व रहेको **सतःछेँ**हरूमा बस्न नपाउनु, त्यसको स्वामित्व नपाउनु यस धारा प्रदत्त मौलिक हकको हनन हो ।

(झ) नेपालको संविधान, धारा १८ ले समानताको हक सुनिश्चित गरेको छ । उपधारा (१) मा सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुने तथा कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट वञ्चित नगरिने कुरा स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ । हामीलाई जुगि उप-जातिको व्यक्ति हुँदैमा कानूनको दृष्टिमा असमान व्यवहार गर्ने तथा समान संरक्षणबाट वञ्चित गर्ने कार्य संविधानले निषेध गरेको छ । उपधारा (२) मा सामान्य कानूनको प्रयोगमा उत्पत्ति, धर्म, जात, जाति, आर्थिक अवस्था, भाषा वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गरिने छैन भन्ने उल्लेख गरिएको छ । उत्पत्तिका आधारमा हाम्रो जुगि उप-जातिको यस नेपाल मन्दल तथा नेपाः उपत्यकामा उत्पत्तिको कालखण्ड देखि **सतःछेँ**कै बास रहेको इतिहासको अध्ययनले पुष्टी गर्छ । यसका आधारमा विभेद गर्नु पनि संविधानतः निषेधित छ । त्यसै गरी हामीलाई कथित ***तल्लो जात*** तथा ***पानी नचल्ने जात*** भनि जातको आधारमा विभेद गरेको विषय पनि पुष्टी गर्ने आधारहरू छन् । यसका आधारमा विभेद गर्नु पनि संविधानतः निषेधित छ । हामी नेवाः जाति भित्रका जुगि उप-जातिलाई जातको आधारमा पनि विभेद गर्न मिल्दैन । जात व्यवस्थाको उत्पीडनका कारण हाम्रो आर्थिक अवस्था कमजोर हुँदैमा पनि विभेद गर्न मिल्ने रहेन । त्यसै गरी खस / पर्वते (नेपाली) भाषा नबुझेकै कारणले पनि विभेद गर्न मिल्दैन । उपधारा (३) मा राज्यले नागरिकहरूका बीच उत्पत्ति, धर्म, जात, जाति, आर्थिक अवस्था, भाषा वा यस्तै अन्य कुनै आधारमा भेदभाव गर्ने छैन भन्ने संविधानिक संरक्षण दिएको छ । तसर्थ राज्यले अरू जातजातिका मानिसहरूलाई आफ्नो पुर्ख्यौली सम्पत्तिमा स्वामित्व दिए सरह हामी जुगि उप-जातिका मानिसहरूको पुर्ख्यौली बसोबास रहेको **सतःछेँ**मा पनि स्वामित्व दिलाउन नसक्नु यस मौलिक हक प्रतिकूलको कार्य हो । नापी हुँदाकै समयमा तत्कालीन राज्य व्यवस्थाले हामी जुगि उप-जाति समुदायको विशेष अवस्थालाई बुझ्न नचाहेर हाम्रो विशेष अवस्थालाई सम्बोधन हुने गरी नापी सम्बन्धी कुनै कार्य नगर्नु तत्कालीन राज्य व्यवस्थाले गरेको विभेद हो । वर्तमान संविधानको परिपेक्ष्यले समानतालाई मौलिक हकका रूपमा स्थापित गरेको अवस्थामा उक्त विभेदजन्य अभ्यासले नै निरन्तरता पाउने तथा त्यसमा कुनै पुनर्विचार वा पुनरावलोकन नहुने अवस्था संविधानको यस धारा विरुद्ध हुन जान्छ ।

(ञ) त्यति मात्र नभएर सोही उप-धाराको प्रतिबन्धात्मक वाक्यमा सामाजिक वा सांस्कृतिक दृष्टिले पिछडिएका नागरिकको संरक्षण, सशक्तीकरण वा विकासका लागि कानून बमोजिम विशेष व्यवस्था गर्न रोक लगाएको छैन । राज्यले त हामी पिछडिएका जुगि उप-जातिलाई विशेष प्राथमिकता दिएर हाम्रो जीवनस्तर उकास्नु पर्ने हो । तर विडम्बनापूर्ण यहाँ हामीलाई राज्यले झन थप प्रताडना दिने गरी भएको एउटा छत पनि खोस्दै सुकुमबासी बनाउँदैछ । तसर्थ जुगि उप-जातिका मानिसहरूको आवासको विशेष अवस्थालाई दृष्टिगत गर्दै हाम्रो बसोबास रहेको **सतःछेँ**हरूमा हाम्रो स्वामित्व कायम गर्न लागि विशेष कानूनी व्यवस्था गर्न सक्ने नै देखिन्छ ।

(ट) नेपालको संविधान, धारा २४ ले छुवाछूत तथा भेदभाव विरुद्धको हक सुनिश्चित गरेको छ । हामी जुगि उप-जाति समुदायका मानिसहरूको **सतःछेँ**मा बास हुनु भनेकै हामी विरुद्ध भइरहेको ऐतिहासिक जातिय छुवाछूत तथा भेदभावको प्रतिफल हो । ऐतिहासिक कालखण्डमा अन्य स्थानमा घरजग्गा राख्न नपाउनु एवं **सतःछेँ**हरूमै बस्न पर्नु भनेको जातिय विभेदको पराकाष्ठा हो । आजको मितिमा भएको त्यो एउटा बासबाट पनि हक नामेट गर्ने कार्य संविधानको यस धारा विरुद्ध हुन जान्छ । उपधारा (१) मा कुनै पनि व्यक्तिलाई निजको उत्पत्ति, जात, जाति, समुदाय, पेशा, व्यवसायका आधारमा कुनै पनि निजी तथा सार्वजनिक स्थानमा कुनै प्रकारको छुवाछूत वा भेदभाव गरिने छैन भन्ने उल्लेख गरिएको छ । सरकार जस्तो सार्वजनिक संस्थानहरूले हामीलाई भइरहेको छुवाछूत तथा भेदभावलाई निरन्तरता दिन एवं थप सब्बलिकरण गर्न संविधानतः निषेध छ । त्यसै गरी उपधारा (३) मा उत्पत्ति, जात, जातिको आधारमा कुनै व्यक्ति वा समुदायलाई उच्च वा नीच दर्शाउने, जात, जाति वा छुवाछूतको आधारमा सामाजिक भेदभावलाई न्यायोचित ठान्ने वा छुवाछूत तथा जातीय उच्चता वा घृणामा आधारित विचारको प्रचार प्रसार गर्न वा जातीय विभेदलाई कुनै पनि किसिमले प्रोत्साहन गर्न पाइने छैन भन्ने स्पष्ट उल्लेख गरिएको पाइन्छ । सरकारले यसरी हामीलाई हाम्रो ऐतिहासिक पुर्ख्यौली बसोबासको स्थानबाट निकालेर फालेर हटाएर हामी विरुद्धको जातीय विभेदलाई उच्चतम रूपले प्रोत्साहन गरिरहेको छ । यस्तो कार्यले हामीलाई सरकारबाट नीच दर्शाएको अनुभूती हुन्छ । त्यसै गरी हाम्रो ऐतिहासिक पक्षलाई बेवास्ता गरी हामीलाई ***"सार्वजनिक सम्पत्ति मिचेको"***

लाञ्छना लगाई हाम्रो समुदाय प्रति घृणा समेत फैलिरहेको अवस्था छ । यस्ता कार्यले हामीलाई जातको आधारमा नीच दर्शाउने अभ्यास पनि भएको छ । उपधारा (५) ले त अझै यस धाराको प्रतिकूल हुने गरी भएका सबै प्रकारका छुवाछूत तथा भेदभावजन्य कार्य गम्भीर सामाजिक अपराधका रूपमा कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछन् र त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिलाई कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ भन्ने प्रावधान पनि गरेको छ । यस्तो गम्भीर सामाजिक अपराधलाई राज्यले निषेध गर्नुपर्ने ठाउँमा आफै यसको हिमायती भएर लाग्नु कहाँसम्मको अन्याय हो । तसर्थ जुगि उप-जातिका मानिसहरूले आफ्नो बसोबास रहेको **सतःछेँ**मा स्वामित्व नपाउनु यस धारा प्रतिकूलको अवस्था हो ।

(ठ) नेपालको संविधान, धारा २५ ले सम्पत्तिको हक सुनिश्चित गरेको छ । यसको उप-धारा (१) मा सम्पत्ति भोग गर्ने हक पनि सुनिश्चित गरेको छ । जसरी अरू नेवाः जातिका अरू जातहरूले ऐतिहासिक कालखण्ड देखि बसिआएको स्थानहरूमा सम्पत्तिको हक प्राप्त गरेका छन् त्यसै गरी हामी कथित ***तल्लो जात*** भनिएकाहरूले नपाउने भन्ने हुँदैन । ऐतिहासिक नेवाः बस्तीहरूमा सबै जातजातिहरूले ऐतिहासिक कालखण्ड देखिको घर आवास पुस्तान्तरण हस्तान्तरण गर्दै आएको हो । हामी जुगि उप-जातिका व्यक्तिहरूले पनि सोही गर्न नपाउने भन्ने हुँदैन । शहरी नापी आउन अगाडी यहाँ कसैको पनि घरपुर्जा थिएन । त्यस बेला आएको नापीले हामी जुगि उप-जातिका मानिसहरूको सम्पत्तिको विशेष अवस्थालाई बुझेन । तसर्थ तत्कालीन राज्य व्यवस्थाले त्यस बेला हाम्रो सम्पत्तिको हक सुनिश्चित गर्न सफल भएन । त्यसै गरी सम्पत्ति भन्नाले केवल भौतिक संरचना मात्र होइन । यस अन्तर्गत अमूर्त सम्पत्तिहरू पनि छन् । ती अमूर्त सम्पत्तिहरू हामी जुगि उप-जाति समुदायको सतःछेँमा बसोबासबाट भएको धार्मिक, सांस्कृतिक तथा परम्परागत पाटाहरू रहेका छन् । त्यसै गरी हाल अधिकांश सतःछेँहरू पाटीपौवाका नामले नेपाल सरकारको नाममा दर्ता भएका छन् । सतःछेँहरूमा हामी नेपाल सरकार पछी आएका होइनौं । नेपाल सरकार हामी पछी आएको हो, हामी हुँदाहुँदै आएको हो । लिच्छवीकालीन समयदेखि बसोबास गर्ने हाम्रो उप-जातिले नेपाल सरकारको सम्पत्ति मिचेका होइनौं, नेपाल सरकारले हाम्रो सम्पत्ति मिचेको हो । तत्कालीन राज्य व्यवस्थाले सम्बोधन गर्न

असफल रहेकै कारणले वर्तमान परिपेक्ष्यमा पनि हाम्रो सम्पत्ति उपर स्वामित्वविहीनताको अवस्था वर्तमान संविधानले परिकल्पना गरेको छैन । तसर्थ जुगि उप-जातिका मानिसहरूले आफ्नो बसोबास रहेको **सतःछेंमा** स्वामित्व नपाउनु यस धारा विरुद्धको अवस्था हो ।

(ड) नेपालको संविधान, धारा २६ ले धार्मिक स्वतन्त्रताको हक सुनिश्चित गरेको छ । उपधारा (१) ले धर्ममा आस्था राख्ने प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो आस्था अनुसार धर्मको अवलम्बन, अभ्यास र संरक्षण गर्ने स्वतन्त्रता हुने उल्लेख गरिएको छ । **सतःछेंको** बास हामी जुगि उप-जातिको धर्मसँग सम्बन्धित विषय पनि हो । हाम्रो मात्र नभएर सम्पूर्ण नेवाः जातिको धर्मसँग पनि जोडिएको विषय हो । हाम्रो जातका मानिसहरू **सतःछेंमा** बसोबास गर्नाले नै अन्य जातका नेवाःहरूको धार्मिक काजक्रिया पूरा हुने हो । हाम्रो उपस्थिति बिना उनीहरूको मृत्युसंस्कार पूरा हुँदैन । तसर्थ धर्मसंस्कृतिकै आडमा हामीलाई ***तल्लो जात*** भनि हेपेकै भएपनि उनीहरू जस्ता ***उच्च जात*** कहलिएकाहरूको मृतकको आत्मा तराइदिन हामी नै चाहिन्छ । यस्ता स्थानहरूबाट हामीलाई विच्छेद गराई विस्थापन गर्ने कार्यले समग्र नेवाः जातिकै हकमा यस धारा प्रतिकूलको अवस्था सृजना गरेको छ ।

(ढ) सोही धाराको उपधारा (३) मा यस धाराद्वारा प्रदत्त हकको प्रयोग गर्दा कसैले पनि सार्वजनिक स्वास्थ्य, शिष्टाचार र नैतिकताको प्रतिकूल हुने वा सार्वजनिक शान्ति भंग गर्ने क्रियाकलाप गर्न, गराउन वा कसैको धर्म परिवर्तन गराउने वा अर्काको धर्ममा खलल पर्ने काम वा व्यवहार गर्न वा गराउन हुँदैन त्यस्तो कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुने भन्ने उल्लेख गरेको छ । यद्यपि एउटा मानवको प्रतिष्ठाको विषय आउँदा धर्मसंस्कारलाई सिरानी हाल्दै ऐतिहासिक विभेद, शोषण तथा दासत्वलाई निरन्तरता दिन पाइन्छ भन्ने पनि होइन । त्यसैले पहिले जस्तै धर्मसंस्कृतिको आडमा हामीलाई हाम्रो पुर्खादेखिको बसोबास रहेको सतःछेंबाट स्वामित्वविहीन अवस्थामा राखिराख्ने कार्यले निरन्तरता पाउनु संविधानतः मिल्दैन ।

(ण) नेपालको संविधान, धारा २८ ले गोपनीयताको हक सुनिश्चित गरेको छ । यसमा आवास तथा सम्पत्ति सम्बन्धी विषयको गोपनीयता अनतिक्रम्य हुने उल्लेख गरिएको छ । राज्यले हाम्रो नीजि आवासलाई सार्वजनिक सम्पत्तिको दायरामा ल्याउने कार्य गर्दा हाम्रो संविधान प्रदत्त यस मौलिक हकको हनन भएको छ ।

(त) नेपालको संविधान, धारा २९ ले शोषण विरुद्धको हकको हक सुनिश्चित गरेको छ । उपधारा (१) मा प्रत्येक व्यक्तिलाई शोषण विरुद्धको हक हुने उल्लेख गरिएको छ । त्यसै गरी उपधारा (२) मा धर्म, प्रथा, परम्परा, संस्कार, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै किसिमले शोषण गर्न पाइने छैन भन्ने उल्लेख गरिएको छ । पहिले जस्तै हामी जुगि उप-जातिका मानिसहरूलाई जातकै आधारमा शोषण गर्नु संविधानतः निषेधित कार्य हो । जातका आधारमा शोषण गरी हामीलाई निश्चित भूमीकामा बाँधी आफ्नो संस्कार पूर्तीका लागि कथित ***उपल्लो जात***हरूले चाहेमा ल्याएर राख्ने तथा नचाहेमा निकालेर फालिदिने प्रकारको शोषणपूर्ण कार्यको वर्तमान संवैधानिक परिपेक्ष्यमा मान्यता हुन सक्दैन । त्यसै गरी उपधारा (३) मा कसैलाई पनि दास बनाउन नपाइने पनि उल्लेख गरिएको छ । यसरी आफ्नो मृत्यु संस्कारको आपूर्तीका लागि ल्याएर राख्ने अनि आवश्यक नठानेपछी निकाल्ने जस्तो कार्य दास प्रथाजन्य अभ्यासकै उपज हो । जुगि उप-जातिका मानिसहरूको बसोबास रहेको **सतःछें**हरूमा उनीहरूकै स्वामित्व कायम नभएसम्म विभिन्न पक्षहरूबाट यसरी भइरहने शोषणजन्य तथा दासजन्य प्रचलनको अन्त्य हुन सक्दैन ।

(थ) नेपालको संविधान, धारा ३० ले स्वच्छ वातावरणको हक सुनिश्चित गरेको छ । यसको उपधारा (१) मा प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हक हुने उल्लेख गरिएको छ । स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरण भौतिक रूपमा मात्र नभएर सामाजिक, आर्थिक, भावनात्मक तथा मानसिक स्वच्छता तथा स्वस्थताको पनि विषय हो । सरकारको त्रुटीका कारण हाम्रो आवासीय मर्यादा भङ्ग हुँदा हाम्रो सामाजिक, आर्थिक, भावनात्मक तथा मानसिक स्वच्छता तथा स्वस्थताको वातावरणमा गम्भीर प्रतिकूल असर पुर्याएको छ । जब सम्म जातिय विभेदको अन्त्य हुँदैन तब सम्म हामी स्वच्छ तथा स्वस्थ वातावरण हासिल गर्न सक्दैनौं । जात व्यवस्थाले

दुर्गन्धित समाजमा बस्न बाध्य हुनु भनेको यस मौलिक हक प्रतिकूलको अवस्था हुनु हो । भौतिक स्वच्छताको चर्चा गर्ने हो भने पनि आफू बसिरहेको आवासको स्वामित्व बगेर जुनसुकै पुनःनिर्माण, मर्मत संभार जस्ता कार्यहरू बसोबासी परिवारले गर्नबाट अंकुश लाग्ने अवस्था सृजित हुन्छ । यसरी स्वामित्वको अभावमा स्वच्छताको पनि सुनिश्चितता हुँदैन । तसर्थ जुगि उप-जातिका मानिसहरूले आफ्नो बसोबास रहेको **सतःछेँ**हरूमा आफ्नो स्वामित्व नपाउँदा यो मौलिक हक हनन भएको छ ।

(द) नेपालको संविधान, धारा ३१ ले शिक्षा सम्बन्धी हक सुनिश्चित गरेको छ । आनुधिक मानव जीवनमा शिक्षा एक आधारभूत आवश्यकता हो । जातिय विभेदका कारण हामी जुगि उप-जातिका व्यक्तिहरू शैक्षिक रूपमा पछाडी परेका छौं । आवासको समस्यामा रुमलिरहन बाध्य अवस्था एवं आफ्नो छत खोसिने निरन्तरको डर त्रासले शिक्षा हासिल गर्ने प्रतिकूल वातावरण सृजना गर्दछ । यसै गरी छत खोसिने भयमा बाँचिरहँदा त्यसकै लडाइँमा होमिरहन पर्दा आर्थिक लगायतका भार परी शिक्षाबाट विमुख हुने अवस्था सृजना हुन्छ । शिक्षा पाउने विषय शैक्षिक संस्थानमा रहने पहुँचमा मात्र सीमित छैन । कुनै शैक्षिक कार्यक्रममा भर्ना हुन सक्ने वातावरण छ कि छैन तथा यदि भर्ना भएमा पनि निर्धक्क अध्ययन गर्न पाउँछ कि पाउँदैन भन्ने विषय पनि जोडिन्छ । आफ्नो घरजग्गाका लागि लडाइँमा होमिरहन पर्ने बाध्यताका कारण आफ्नो शिक्षामा दिन सक्ने समय दिन नसक्ने अवस्थामा पुर्याइदिन्छ । अतः यसरी शिक्षाको हकमा पनि प्रतिकूल प्रभाव पुग्छ ।

(ध) नेपालको संविधान, धारा ३२ ले भाषा तथा संस्कृतिको हक सुनिश्चित गरेको छ । ऐतिहासिक नेवाः बस्तीहरूमा जुगि उप-जातिको **सतःछेँ**मा बास सम्पूर्ण नेवाः जातिको संस्कृतिको हिस्सा पनि हो । त्यसै गरी उपधारा (२) ले प्रत्येक व्यक्ति र समुदायलाई आफ्नो समुदायको सांस्कृतिक जीवनमा सहभागी हुन पाउने हक हुने एवं उपधारा (३) ले नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई आफ्नो संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संवर्धन र संरक्षण गर्ने हक हुने उल्लेख गरिएको छ । ऐतिहासिक नेवाः बस्तीको **सतःछेँ**हरूबाट जुगि उप-जातिका व्यक्तिहरू धमाधम विस्थापित हुँदै जाने हो भने यसले ती बस्तीहरूमा हुने सम्पूर्ण सांस्कृतिक

क्रियाकलापहरूबाट जुगि उप-जातिका व्यक्तिहरूलाई विच्छेद विमुख पार्छ भने जुगि उप-जातिको पलायनले समस्त नेवाः संस्कृति सभ्यताको अङ्गभङ्ग हुन जान्छ । त्यसै गरी आफ्नो ऐतिहासिक तथा सांस्कृतिक वातावरण भएकै स्थानमा बसोबासको निरन्तरता पाउनु पनि यही धारा प्रदत्त अधिकार हो । तसर्थ जुगि उप-जातिका मानिसहरू आफ्नो बसोबासको **सतःछेंमा** आफ्नो स्वामित्व कायम नहुँदा यस धाराद्वारा प्रदत्त मौलिक हकबाट विमुख हुने अवस्था छ ।

(न) नेपालको संविधान, धारा ३३ ले रोजगारीको हक सुनिश्चित गरेको छ । छत खोसिने भयमा बाँचिरहँदा त्यसकै लडाइँमा होमिरहन पर्दा निधक्क रोजगारी गर्नबाट पनि वञ्चित हुन्छ ।

(प) नेपालको संविधान, धारा ३५ ले स्वास्थ्य सम्बन्धी हक सुनिश्चित गरेको छ । हाम्रो घरबार हाम्रो भौतिक स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित विषय हो । यसमा हाम्रो स्वामित्व कायम नभएको कारणले यसमा कुनै मर्मत संभार गरी सफासुगर बनाउन परेमा पनि बाधा आइरहने अवस्थाले गर्दा हाम्रो स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पुर्याउने अवस्था छ । त्यसै गरी आवास गुम्ने त्रासमा बाँचिरहन पर्नु वा आवास खोसिएर सुकुमबासी जीवन व्यतित गर्न बाध्य हुनाले मानसिक तथा भावनात्मक प्रताडना दिई मनोभावनात्मक स्वास्थ्यमा गम्भीर असर पुर्याएको छ । त्यसै गरी जातिय विभेदयुक्त समाजमा बाँच्न बाध्य हुँदा सामाजिक स्वास्थ्यमा पनि गम्भीर आघात पुग्न जान्छ । तसर्थ जुगि उप-जातिका मानिसहरू आफ्नो बसोबासको **सतःछेंमा** आफ्नो स्वामित्व कायम नहुँदा यस धाराद्वारा प्रदत्त मौलिक हक हनन हुन जान्छ ।

(फ) नेपालको संविधान, धारा ३७ ले आवासको हक सुनिश्चित गरेको छ । राज्यले हामी जुगि उप-जातिका मानिसहरू आवास खोस्न मिल्दैन एवं हामीलाई सुकुमबासी बनाउन मिल्दैन । सुकुमबासीहरूलाई घरजग्गा सुनिश्चित गर्न पर्ने संवैधानिक दायित्व भएको राज्यले हामी ऐतिहासिक बसोबास भएको समुदायलाई सुकुमबासी बनाउने कार्य गर्नु कहाँसम्मको अन्याय हो । हामी आफ्नो घरजग्गा नभएका समुदाय होइनौं । हाम्रो

पुर्ख्यौली बसोबासको घरजग्गा छ । त्यसको भौतिक संरचना पृथक देखिएकै कारणले राज्यले हामीबाट त्यसको अधिकार खोसेको छ । आफू बस्दै आएको **सतःछेंमा** आफ्नो स्वामित्व कायम नभएसम्म संविधान प्रदत्त आवासको हक सुनिश्चित हुन सक्दैन । कुनदिन कुन तहको सरकारले आएर उठीबास लगाउने हो भने constant fear मा बाँच्न बाध्य अवस्थामा छौं । तसर्थ लिच्छवीकालीन समय देखि आफ्नो आवासको रूपमा रहेको सतःछेंमा स्वामित्व दिलाई राज्यले हामी जुगि उप-जाति समुदायको संविधान प्रदत्त यस मौलिक हक सुनिश्चित गर्नु संवैधानिक दायित्व हो ।

(ब) नेपालको संविधान, धारा ३८ ले महिलाको हक सुनिश्चित गरेको छ । महिला विरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण नगरिने तथा त्यस्तो कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछ र पीडितलाई कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक समेत संविधानले सुनिश्चित गरेको छ । राज्यले हाम्रो घरबार खोस्ने कार्यले हामी जुगि उप-जातिका महिलाहरू मानसिक, मनोवैज्ञानिक, सामाजिक तथा आवासीय हिंसामा परेका छौं ।

(भ) नेपालको संविधान, धारा ३९ ले बालबालिकाको हक सुनिश्चित गरेको छ । छत खोस्ने निरन्तर त्रास हुँदा त्यस्ता परिवारको बालबालिकाको लालन पालन भरण पोषणमा प्रतिकूल प्रभाव पर्छ । यसले बालबालिकाहरूको सर्वांगीण व्यक्तित्व विकासमा समेत बाधा पुर्याउँछ । त्यसै गरी आफ्नो परम्परा संस्कृतिको सेरोफेरोमा हुर्कन बढ्न पाउने बालबालिकाको हक अधिकारबाट पनि वञ्चित हुन जान्छ ।

(म) नेपालको संविधान, धारा ४१ ले ज्येष्ठ नागरिकको हक सुनिश्चित गरेको छ । छत खोस्ने निरन्तर त्रास हुँदा त्यस्ता परिवारका ज्येष्ठ नागरिकको सर्वाङ्गीन पक्षमा प्रतिकूल प्रभाव पर्छ । ज्येष्ठ नागरिकको शारीरिक, मानसिक, भावनात्मक तथा सामाजिक अवस्था अरू व्यक्तिहरू सरह हुँदैन । उनीहरूका लागि यी विषय अझै संवेदनशील हुन्छ । आफू बाल्यकाल देखि बसि आएको, हुर्केको तथा आफ्नो समस्त जीवन

व्यतित गरेको **सतःछें**हरूबाट बुढेसकालमा आएर निकाली फालिएको अवस्थाले उनीहरूको समग्र अस्तित्वमा नै नकरात्मक प्रभाव पार्दछ ।

(य) नेपालको संविधान, भाग ४ ले राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व स्पष्ट पारेको अवस्था छ । संविधानको धारा ५० (१) ले नागरिकको जीउ, धन, समानता र स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्ने भनेको छ । त्यसै गरी कानूनको शासन, मौलिक हक तथा मानव अधिकारका मूल्य र मान्यता, लैंगिक समानता, समानुपातिक समावेशीकरण, सहभागिता र सामाजिक न्यायको माध्यमबाट राष्ट्रिय जीवनका सबै क्षेत्रमा न्यायपूर्ण व्यवस्था कायम गर्दै लोककल्याणकारी राज्यव्यवस्थाको स्थापना गर्ने राज्यको राजनीतिक उद्देश्य हुने भनेको छ । नागरिकको जीउ तथा धनको संरक्षणमा हामी जुगि उप-जाति समुदायका मानिसहरू जीउ तथा ऐतिहासिक कालखण्ड देखि बसोबास रहिआएको सतःछें (धन) पनि संरक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसै गरी समानताको संरक्षणमा हाम्रो उप-जाति उपर हुँदै आएको विभेदले निम्त्याएको यस आवसीय संकटको अवस्थालाई सम्य पारी समानताको संरक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसै गरी जुगि उप-जाति समुदायको यस आवसीय संकट मौलिक हक तथा मानव अधिकारका मूल्यमान्यताको दृष्टिले पनि संवेदनशील एवं गम्भीर विषय हो । त्यसै गरी संविधानको यस धारमा प्रयुक्त "लोककल्याणकारी राज्यव्यवस्थाको स्थापना" भन्ने यस निवेदनको रोहमा निकै महत्वपूर्ण विषय हो । लोककल्याणकारी राज्यव्यवस्थाले नागरिकको समस्यालाई प्राविधिकता मात्रको आधारमा इन्कार गर्न सक्दैन । नागरिक हितको सर्वोच्चतालाई स्वीकार गर्नु एवं प्रत्येक नागरिकको आधारभूत मानव अधिकारलाई अंगीकार गर्नु नै लोककल्याणकारी राज्यव्यवस्थाको जग हो । त्यसैले जुगि उप-जाति समुदायले भोगिरहेको यस आवसीय संकटलाई यथास्थितिमा राख्ने, सम्बोधन नगर्ने, अन्यायमा पार्ने कार्य संविधान प्रतिकूलको कार्य हो ।

(र) संविधानको धारा ५० (२) अनुसार धर्म, संस्कृति, संस्कार, प्रथा, परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै पनि आधारमा हुने सबै प्रकारका विभेद, शोषण र अन्यायको अन्त्य गरी सभ्य र समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने सामाजिक र सांस्कृतिक उद्देश्य हुने उल्लेख गरेको छ । अतः यस निवेदनमा जिकिर गरिए अनुसार धर्मसंस्कृतिको

आडमा जुगि उप-जाति समुदायलाई आफ्नो बसोबास रहेको सतःछेंबाट स्वामित्वविहीन अवस्थामा राख्ने लगायत धर्मको आधारमा हामी उपर हुने विभेद, शोषण तथा अन्यायको अन्त्य हुनुपर्ने हुन्छ ।

(ल) संविधानको धारा ५० (३) ले उपलब्ध साधन र स्रोतको अधिकतम परिचालनद्वारा तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्दै दिगो आर्थिक विकास गर्ने तथा प्राप्त उपलब्धिहरूको न्यायोचित वितरण गरी आर्थिक असमानताको अन्त्य गर्दै शोषणरहित समाजको निर्माण गर्न राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र तथा उन्नतिशील बनाउँदै समाजवाद उन्मुख स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने राज्यको आर्थिक उद्देश्य हुने उल्लेख गरेको छ । जोकसैको घरबार छैन, जो सुकुमबासी छन्, तिनलाई राज्यले घरबार दिलाउनुपर्ने संवैधानिक दायित्व रहेको छ भने हामी त घरबार नभएका पनि होइनौं । उपलब्ध साधन र स्रोतको अधिकतम परिचालनकै जिकिर गर्दा हामी जुगि उप-जाति समुदायलाई आवसीय स्थापना गर्नका लागि लिच्छावीकालमै बनेका सतःछेंहरू प्रशस्तै छन् । राज्यले हामीलाई लगानी गरेर अन्त कुनै नयाँ भवन आवास निर्माण गरिरहनुपर्ने अवस्था समेत छैन । राज्यले हामीलाई पुर्खादेखि बसिआएको सतःछेंहरूबाट स्वामित्व दिन इन्कार गर्ने हो भने अन्यत्र स्थायी आवासको सुनिश्चितता गर्नैपर्ने हुन्छ । यसले राज्यलाई नै आर्थिक भार हुने हो । कसैको बसोबास नभएको मानवविहीन संरचना मात्र राज्यले आफ्नो दम्भका लागि आफ्नो नाममा कब्जा लिने अवस्थामा त्यसको हेरचाह गर्न अझै थप जनशक्तीमा आर्थिक भार हुन जान्छ । त्यसैले उपलब्ध साधन र स्रोतको अधिकतम परिचालन अन्तर्गत हामी जुगि उप-जाति समुदायको आवसीय स्थापना हाम्रै पुर्खा देखि बसिआएको सतःछेंहरूमा हुनु यही संविधान निर्दिष्ट राज्यको आर्थिक उद्देश्य हो । त्यसै गरी राज्यको कुनै पनि समूह समुदाय आर्थिक असमानतले उत्पीडित भइरहँदा राष्ट्रिय अर्थतन्त्र आत्मनिर्भर हुन सक्दैन ।

(व) संविधानको धारा ५१ ले राज्यका नीतिहरू औंल्याएको अवस्था छ । धारा ५१ को (क) को (२) ले विभिन्न जात, जाति, धर्म, भाषा, संस्कृति र सम्प्रदायबीच पारस्परिक सद्भाव, सहिष्णुता र ऐक्यबद्धता कायम गरी राष्ट्रिय एकता प्रवर्धन गर्ने भनेको छ ।

अर्चना

त्यसको (४) ले सर्वांगीण मानवीय सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्ने पनि भनेको छ । सर्वांगीण मानवीय सुरक्षाको प्रत्याभूति गर्ने भनिरहँदा आवास जस्तो मानव सभ्यताको अनादिकालदेखि अत्यन्तै आधारभूत विषयमा असुरक्षाको अवस्थालाई कायम राख्न मिल्ने भएन ।

(श) धारा ५१ को (ख) को (१) ले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपान्तरणका माध्यमबाट जनताको सर्वोत्तम हित र समुन्नति प्रत्याभूत गर्ने भनेको छ । जनताको सर्वोत्तम हित र समुन्नति प्रत्याभूत गर्ने भनिरहँदा हामी जुगि उप-जातिको सर्वोत्तम हित तथा समुन्नतिलाई पाखा लगाउन मिल्दैन । त्यसै गरी हामी जुगि उप-जातिका मानिसहरूलाई सतःछेंमा स्वामित्व नदिलाउने कार्यले आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपान्तरण पनि भएन । हाम्रो आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अवस्था यथास्थितिमा रहने भयो । अझै त्यहाँबाट विस्थापित हुनुपर्दा त्यस यथास्थितिबाट पनि वञ्चित भयो । त्यसको (२) ले मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन गर्दै विधिको शासन कायम राख्ने भनेको छ । मानव अधिकारको संरक्षणको जिकिर गरिरहँदा आवासको हक जस्तो आधारभूत मानव अधिकारलाई इन्कार गर्न मिल्ने नै हुँदैन । त्यसको (३) ले नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूको कार्यान्वयन गर्ने भनेको छ । अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूको कार्यान्वयनमा Universal Declaration of Human Rights तथा UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples को कार्यन्वयन पनि पर्दछ ।

(ष) धारा ५१ को (ग) को (२) ले ऐतिहासिक, पुरातात्विक तथा सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण, संवर्धन र विकासका लागि अध्ययन, अनुसन्धान, उत्खनन तथा प्रचार प्रसार गर्ने भनेको छ । ऐतिहासिक, पुरातात्विक तथा सांस्कृतिक सम्पदामा हामी जुगि उप-जातिको बसोबास तथा हकभोगको सतःछें पनि पर्दछ । त्यसको (५) ले समाजमा विद्यमान धर्म, प्रथा, परम्परा, रीति तथा संस्कारका नाममा हुने सबै प्रकारका विभेद, असमानता, शोषण र अन्यायको अन्त्य गर्ने भनेको छ । त्यसै गरी नेवाः समाजमा भएको विभेद, असमानता, शोषण र अन्यायको अन्त्य पनि यसै संवैधानिक प्रावधानले समेटेको छ । त्यसको (६) ले देशको सांस्कृतिक विविधता कायम राख्दै समानता

अर्चना

एवं सहअस्तित्वका आधारमा विभिन्न जातजाति र समुदायको भाषा, लिपि, संस्कृति, साहित्य, कला, चलचित्र र सम्पदाको संरक्षण र विकास गर्ने भनेको छ ।

(स) धारा ५१ को (ञ) को (८) ले आदिवासी जनजातिको पहिचान सहित सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार सुनिश्चित गर्न अवसर तथा लाभका लागि विशेष व्यवस्था गर्दै यस समुदायसँग सरोकार राख्ने निर्णयहरूमा सहभागी गराउने तथा आदिवासी जनजाति र स्थानीय समुदायको परम्परागत ज्ञान, सीप, संस्कृति, सामाजिक परम्परा र अनुभवलाई संरक्षण र संवर्धन गर्ने भनेको छ । त्यसको (९) ले अल्पसंख्यक समुदायलाई आफ्नो पहिचान कायम राखी सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार प्रयोगको अवसर तथा लाभका लागि विशेष व्यवस्था गर्ने भनेको छ । त्यसको (११) ले उत्पीडित तथा पिछडिएको क्षेत्रका नागरिकको संरक्षण, उत्थान, सशक्तीकरण, विकास र आधारभूत आवश्यकता परिपूर्तिका अवसर तथा लाभका लागि विशेष व्यवस्था गर्ने भनेको छ ।

(ह) नेपालको संविधान, धारा ५१ को (ञ) को (६) ले भूमिहीन, सुकुम्बासीहरूको पहिचान गरी बसोबासका लागि घर घडेरीको व्यवस्था गर्दै पुनःस्थापना गर्ने भन्ने उल्लेख गरेको छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भन्दा राज्यले केही नभएकाहरूलाई त व्यवस्था गर्नुपर्ने संवैधानिक दायित्व छ भने, हामी भएकाहरूबाट खोस्न मिल्ने हुँदैन । यदि राज्यले यसरी जुगि उप-जाति समुदायबाट सतःछैंको स्वामित्व खोस्ने हो भने हामी भूमिहीन सुकुमबासीमा परिणत हुने गम्भीर अवस्था छ । यसरी राज्यले हामीलाई भूमिहीन सुकुमबासी बनाउन मिल्दैन ।

(कक) नेपालको संविधान, धारा ५२ ले मौलिक हक तथा मानव अधिकारको संरक्षण र संवर्धन, राज्यका निर्देशक सिद्धान्तहरूको अनुसरण तथा राज्यका नीतिहरूको क्रमशः कार्यान्वयन गर्दै नेपाललाई समृद्ध तथा समुन्नत बनाउने राज्यको दायित्व हुने उल्लेख गरेको छ ।

२३. **<u>आवासको हक :</u>** संविधान प्रदत्त आवासको हक कार्यन्वयन गर्न बनेको आवासको अधिकार सम्बन्धी ऐन, २०७५ हेर्न पनि महत्वपूर्ण छ।

(क) ऐनको दफा (२) मा आवास भन्नाले **आवसीय प्रयोजनका लागि निर्माण गरिएको भवन, घर सोको अंश वा यस्तै स्थायी आंशिक वा पूर्ण संरचना सम्झनुपर्छ** भनिएको छ । अतः लिच्छवीकाल देखि जुगि उप-जातिको बसोबास आवसीय प्रयोजनका लागि स्थापित **सतःछें** आवासको दायरामा परिभाषित भएकै अवस्था छ ।

(ख) ऐनको दफा (३) ले नागरिकको आवासको हक सुनिश्चित गरेको छ । उप-दफा (१) ले प्रत्येक नागरिकलाई उपयुक्त आवासको अधिकार हुने उल्लेख गरिएको छ साथै त्यस अधिकारको सम्मान, संरक्षण र परिपूर्ती गर्नुपर्ने पनि उल्लेख गरिएको छ । उप-दफा (२) को (क) ले सुरक्षित, उपयुक्त र आफ्नो क्षमता अनुकूल आवास बनाउने, सो आवासमा बसोबास गर्ने र त्यसको प्रयोग गर्ने अधिकारको सुनिश्चितता गरेको छ । उप-दफा (२) को (घ) ले आवास स्थलमा आफ्नो धार्मिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक पहिचानको सम्मान तथा संरक्षण गर्न पाउने हकको सुनिश्चितता गरेको छ । यी कानूनी प्रावधानले पनि हामी जुगि उप-जातिलाई आफू बस्दै आएको **सतःछें**हरूमा आवासीय हक दिलाएको छ । साथै राज्यले हाम्रो आवासलाई सम्मान गर्नुपर्ने दायित्व पनि छ ।

(ग) ऐनको दफा (३) को उपदफा (३) ले यस अधिकारको सम्मान, संवर्द्धन, संरक्षण, परपूर्ती र कार्यन्वयनको जिम्मा तीनै तहका सरकारलाई वहन गराएको छ । कानूनले वहन गराएको जिम्मेवारीबाट राज्यले यसरी जुगि उप-जातिका व्यक्तिहरूलाई पन्छाउन मिल्दैन ।

(घ) ऐनको दफा (४) ले नागरिक आवास अधिकारको सम्मान गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ । उपदफा (१) ले नागरिकलाई आफ्नो आवास शान्तिपूर्वक निर्वाध रूपले उपभोग गर्न दिनुपर्ने उल्लेख गरिएको छ । त्यसै गरी उप-दफा (२) मा कुनै पनि नागरिकलाई जात, जाति र उत्पत्तिको आधारमा आवासको सुविधाबाट वञ्चित गर्न वा भेदभाव गर्न नपाइने उल्लेख गरिएको छ ।

२४. **United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples (UNDRIP) :**

(क) ***Article 1: Indigenous peoples have the right to the full enjoyment, as a collective or as individuals, of all human rights and fundamental freedoms as recognized in the Charter of the United Nations, the Universal Declaration of Human Rights and international human rights law.*** यस धाराले आदिवासीहरूलाई व्यक्तिगत रूपमा वा सामूहिक रूपमा सबै प्रकारका मौलिक स्वतन्त्रता तथा मानव अधिकारको उपभोग गर्न पाउने हक सुनिश्चित गरेको छ । नेपालको संविधान प्रदत्त मौलिक हक लगायत अन्तर्राष्ट्रिय कानून प्रदत्तको हक हामी आदिवासी नेवाः जाति अन्तर्गतका जुगि उप-जाति समुदायका मानिसहरूलाई नहुने सवालै उठ्दैन ।

(ख) ***Article 2: Indigenous peoples and individuals are free and equal to all other peoples and individuals and have the right to be free from any kind of discrimination, in the exercise of their rights, in particular that based on their indigenous origin or identity.*** यस धाराले आदिवासीहरूलाई आफ्नो उत्पत्ति तथा पहिचानको आधारमा समानताको हक तथा विभेद विरुद्धको हक दिलाएको छ । त्यसैले हामी आदिवासी नेवाः जाति अन्तर्गतका जुगि उप-जाति समुदायलाई हाम्रो उत्पत्तिकाल देखि नै **सतःछैंको** बास दिलाएको भएर त्यस स्थानबाट विस्थापित गर्ने कार्य यस धारा विपरीत छ ।

(ग) ***Article 3: Indigenous peoples have the right to self-determination. By virtue of that right they freely determine their political status and freely pursue their economic, social and cultural development.*** यस धाराले आदिवासीहरूलाई आत्मनिर्णयको अधिकार दिलाएको छ । आफ्नो आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विकास स्वतन्त्र रूपमा प्राप्तीका लागि यसले अधिकार सुनिश्चित गरेको छ ।

(घ) ***Article 7 1. Indigenous individuals have the rights to life, physical and mental integrity, liberty and security of person.*** यस धाराको उपधाराले आदिवासीहरूलाई जीवनको अधिकार, शारीरिक तथा मानसिक प्रतिष्ठाको अधिकार एवं स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकार दिलाएको छ । त्यसैले सर्वप्रथमतः राज्यले हामी आदिवासी समुदायको सहमती बिना **सतःछैं**लाई पाटीका रूपमा दर्ता गर्ने कार्य नै गैर-कानूनी

थियो भने हाम्रो सहमती बिना हामीलाई हाम्रो पुख्यौली थलोबाट उठाइ धपाउने कार्य पनि यस धारा प्रदत्त अधिकार विरुद्ध छ ।

(ङ) ***Article 8***

1. Indigenous peoples and individuals have the right not to be subjected to forced assimilation or destruction of their culture.

2. States shall provide effective mechanisms for prevention of, and redress for:

(b) Any action which has the aim or effect of dispossessing them of their lands, territories or resources;

(c) Any form of forced population transfer which has the aim or effect of violating or undermining any of their rights; यस धारा उपधारा तथा बुँदा अनुसार आफ्नो संस्कृतिको विनाश वा जबर्जस्तीको **आत्मसात्करण** विरुद्धको अधिकार सुनिश्चित छ । हामी आदिवासी नेवाः जाति अन्तर्गतका जुगि उप-जातिका मानिसहरू आफ्नो सांस्कृतिक थलोमै बसोबासको निरन्तरता दिन चाहन्छौं भने राज्यले त्यसको सुनिश्चितता गर्नुपर्छ । हामीलाई ऐतिहासिक नेवाः बस्तीहरूबाट हटाएर अन्यत्र पठाउने कार्यले हाम्रो संस्कृति तथा सांस्कृतिक वातावरणमा बाँच्न पाउने हकलाई विमुख बनाइदिएको छ । त्यसै गरी यस धारा अनुसार राज्यले आदिवासीहरूलाई आफ्नो भूमी, क्षेत्र तथा स्रोतसामाग्रीबाट **निर्स्वामित्विकरण** गर्ने उद्देश्य वा प्रभाव रहेको कार्यलाई रोक्नुपर्छ । हामीलाई हाम्रो भूमी, क्षेत्र तथा स्रोतसामाग्री तीनै विषयबाट विमुख गरिएको छ । त्यसै गरी यसरी **सतःछेंहरूबाट** हटाउँदै जाँदा जबर्जस्तीको जनसंख्या स्थानान्तरण समेत भएको छ ।

(च) ***Article 10: Indigenous peoples shall not be forcibly removed from their lands or territories. No relocation shall take place without the free, prior and informed consent of the indigenous peoples concerned and after agreement on just and fair compensation and, where possible, with the option of return.*** यस धारा अनुसार आदिवासीहरूलाई आफ्नो भूमी तथा क्षेत्रबाट बलजफ्ती हटाउन पाइँदैन । त्यसै गरी स्थानान्तरण गर्नुपरेमा उनीहरूको स्वतन्त्र, पूर्व तथा सुसूचित मञ्जुरी लिनुपर्छ । त्यसपछी कुनै न्यायिक तथा उचित क्षतीपूर्ती प्राप्त भएपछी मात्र स्थानान्तरण गर्न सकिन्छ । यद्यपि फर्कन सक्ने सम्भावना हुँदा सोको विकल्प पनि दिनुपर्छ । हामी आदिवासी नेवाः जाति अन्तर्गतका जुगि उप-जाति समुदाय बस्दै आएका सतःछेंहरू

कुनै सशस्त्र द्वन्द भएको वा कुनै प्राकृतिक बिपत्ती आइपुगेको हाम्रो जीउज्यानै जोखिममा परेको अवस्था छैन । त्यसैले हामीलाई त्यहाँबाट स्थानान्तरण गर्नुपर्ने कुनै कारणै छैन । अतः यसरी हामीलाई हाम्रो पुख्यौंली सतःछेंबाट हटाउने कार्य यस धारा अनुसार गैर-कानूनी रहेको छ ।

(छ) ***Article 21***

1. Indigenous peoples have the right, without discrimination, to the improvement of their economic and social conditions, including, inter alia, in the areas of education, employment, vocational training and retraining, housing, sanitation, health and social security.

2. States shall take effective measures and, where appropriate, special measures to ensure continuing improvement of their economic and social conditions. Particular attention shall be paid to the rights and special needs of indigenous elders, women, youth, children and persons with disabilities. यस धाराले आदिवासीहरूको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था सम्बन्धी हक अधिकार सुनिश्चित गरेको छ । हामी आदिवासी नेवाः जाति अन्तर्गतका जुगि उप-जाति समुदायको आर्थिक तथा सामाजिक अधिकार हाम्रो पुख्यौंली थलो तथा आवासको सुनिश्चिततामा निहित छ ।

(ज) ***Article 26***

1. Indigenous peoples have the right to the lands, territories and resources which they have traditionally owned, occupied or otherwise used or acquired.

2. Indigenous peoples have the right to own, use, develop and control the lands, territories and resources that they possess by reason of traditional ownership or other traditional occupation or use, as well as those which they have otherwise acquired.

3. States shall give legal recognition and protection to these lands, territories and resources. Such recognition shall be conducted with due respect to the customs, traditions and land tenure systems of the indigenous peoples concerned. यस धाराले आदिवासीहरूको आर्थिक तथा सामाजिक अवस्था सम्बन्धी हक अधिकार सुनिश्चित गरेको छ । यस धाराले हामीलाई परम्परा देखि स्वामित्वमा रहेको, अधीनमा लिएको वा भोगचलन प्रयोगप्रचलन वा पुस्तान्तरण भएको भूमी, क्षेत्र तथा स्रोतसाधनमा अधिकार सुनिश्चित गरेको छ । यस धारा बमोजिम हामीले परम्परा देखि हकभोग गर्दै आएको भूमीमा स्वामित्व राखी त्यसको प्रयोग तथा विकास गर्न

पाउने अधिकार दिएको छ । अतः हामी आदिवासी नेवाः जाति अन्तर्गतका जुगि उप-जाति समुदायले परम्परा इतिहास देखि बस्दै आएको सतःछैंमा हाम्रो स्वामित्व कायम गरिदिई हामीले त्यसको प्रयोग तथा विकास गर्न पाउने अधिकार प्रदान गरेको छ ।

२५. <u>**Indigenous and Tribal Peoples Convention (ILO169) :**</u>

Article 3

1. Indigenous and tribal peoples shall enjoy the full measure of human rights and fundamental freedoms without hindrance or discrimination. The provisions of the Convention shall be applied without discrimination to male and female members of these peoples.

2. No form of force or coercion shall be used in violation of the human rights and fundamental freedoms of the peoples concerned, including the rights contained in this Convention.

यस धाराले कुनै विभेद तथा अवरोध बिना मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको उपभोग गर्न आदिवासीहरूलाई अधिकार दिएको छ । यस महासन्धी सहित कुनै मानव अधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको हनन गर्ने कार्य गर्न बल प्रयोग गर्न नहुने उल्लेख छ ।

Article 14

1. The rights of ownership and possession of the peoples concerned over the lands which they traditionally occupy shall be recognised. In addition, measures shall be taken in appropriate cases to safeguard the right of the peoples concerned to use lands not exclusively occupied by them, but to which they have traditionally had access for their subsistence and traditional activities. Particular attention shall be paid to the situation of nomadic peoples and shifting cultivators in this respect.

2. Governments shall take steps as necessary to identify the lands which the peoples concerned traditionally occupy, and to guarantee effective protection of their rights of ownership and possession.

3. Adequate procedures shall be established within the national legal system to resolve land claims by the peoples concerned.

यस धाराको उपधारा (१) ले आदिवासीहरूले परम्परा देखि भोगचलन गर्दै आएको भूमीको स्वामित्वलाई चिन्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ भने हाम्रो भूमीको प्रयोग प्रचलन गर्न

पाउने अधिकारको सुनिश्चित गर्नुपर्ने साथै परम्परागत कार्यलाई निरन्तरता दिन पाउनुपर्ने उल्लेख छ । उपधारा (२) अनुसार आदिवासीहरूले परम्परा देखि भोगचलन गर्दै आएको भूमीलाई सरकारले पहिचान गरी उनीहरूको स्वामित्वको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने उल्लेख गरिएको छ । अतः हामी आदिवासी नेवाः जाति अन्तर्गत पर्ने जुगि उप-जाति समुदायका व्यक्तिहरूले इतिहास परम्परा देखि प्रयोग प्रचलन भोगचलन तथा बसोबास गर्दै आएको सतःछेँमा स्वामित्व दिलाउनु राज्यको अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्व हो । त्यसै गरी यस्ता भूमीहरू सम्बन्धीका दाबीहरूका लागि पर्याप्त कानूनी संयन्त्र समेत बनाउनुपर्ने उल्लेख गरिएको छ । नेपालमा प्रचलित गोश्वारा प्रकृतिको कानूनी संयन्त्रले यस समस्यालाई कुनै ढङ्गले सम्बोधन गर्न सकेको छैन ।

Article 16

1. Subject to the following paragraphs of this Article, the peoples concerned shall not be removed from the lands which they occupy.

2. Where the relocation of these peoples is considered necessary as an exceptional measure, such relocation shall take place only with their free and informed consent. Where their consent cannot be obtained, such relocation shall take place only following appropriate procedures established by national laws and regulations, including public inquiries where appropriate, which provide the opportunity for effective representation of the peoples concerned.

3. Whenever possible, these peoples shall have the right to return to their traditional lands, as soon as the grounds for relocation cease to exist.

4. When such return is not possible, as determined by agreement or, in the absence of such agreement, through appropriate procedures, these peoples shall be provided in all possible cases with lands of quality and legal status at least equal to that of the lands previously occupied by them, suitable to provide for their present needs and future development. Where the peoples concerned express a preference for compensation in money or in kind, they shall be so compensated under appropriate guarantees.

5. Persons thus relocated shall be fully compensated for any resulting loss or injury.

यस धाराको उपधारा (१) ले आदिवासीहरूले परम्परा देखि भोगचलन गर्दै आएको भूमीबाट आदिवासीलाई हटाउन नमिल्ने उल्लेख गरेको छ । उपधारा (२) ले स्थानान्तरणलाई अपवादात्मक अवस्थाको रूपमा पहिचान गरी त्यस्ता स्थानान्तरण गर्दा पनि हाम्रो स्वतन्त्र तथा सुसूचित मञ्जुरी हुनुपर्ने उल्लेख गर्दछ । उपधारा (३)

ले त्यसरी स्थानान्तरण गर्दा फर्कन सक्ने अवस्था समेत सुनिश्चित गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ । हाम्रा नेवाः बस्तीहरू सशस्त्र द्वन्द्वमा परी हामीलाई स्थानान्तरण गर्नुपर्ने अवस्था भएको होइन । खासमा सरकारले त हामीलाई स्थानान्तरण पनि गर्न खोजेको छैन । सरकारले केवल हाम्रा सतःछेंहरूलाई पाटीपौवाको नाम दिएर सार्वजनिक सम्पत्तिको दायरामा ल्याई हामीलाई त्यहाँबाट धपाउने कार्य मात्र गरेको छ ।

२६. **Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage :**

Article 2 – Definitions

1. The " intangible cultural heritage " means the practices, representations, expressions, knowledge, skills – as well as the instruments, objects, artefacts and cultural spaces associated therewith – that communities, groups and, in some cases, individuals recognize as part of their cultural heritage.

यस महासन्धीको परिभाषा अनुसार अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदा अन्तर्गत आफ्नो सांस्कृतिक सम्पदाको हिस्सा भनि पहिचान गरेका व्यक्तिहरू, समुदाय तथा समूहहरूलाई समेत जनाउने उल्लेख गरेको छ । अतः सतःछेंको मूर्त सम्पदामा हामी जुगि उप-जाति समुदायका मानिसहरू अमूर्त सम्पदाका अभिन्न अविछिन्न अङ्ग हौं ।

Article 11 – Role of States Parties Each State Party shall:

(a) take the necessary measures to ensure the safeguarding of the intangible cultural heritage present in its territory;

महासन्धीको यस धारा अनुसार आफ्नो क्षेत्र भित्र रहेका अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण गर्न आवश्यक संयन्त्रहरू राज्यले सुनिश्चित गर्न उल्लेख गरिएको छ ।

Article 13 – Other measures for safeguarding to ensure the safeguarding, development and promotion of the intangible cultural heritage present in its territory, each State Party shall endeavour to:

(a) adopt a general policy aimed at promoting the function of the intangible cultural heritage in society, and at integrating the safeguarding of such heritage into planning programmes;

महासन्धीको यस धारा अनुसार आफ्नो क्षेत्र भित्र रहेका अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण, विकास तथा संवर्धनको सुनिश्चितताका लागि नीति तथा कार्यक्रमहरू राज्यले अवलम्बन गर्नुपर्ने उल्लेख छ ।

Article 15 – Participation of communities, groups and individuals: Within the framework of its safeguarding activities of the intangible cultural heritage, each State Party shall endeavour to ensure the widest possible participation of communities, groups and, where appropriate, individuals that create, maintain and transmit such heritage, and to involve them actively in its management.

महासन्धीको यस धारा अनुसार अमूर्त सांस्कृतिक सम्पदाको संरक्षणको खाका भित्र सम्बन्धित समुदाय तथा समूहको साम्भव्य व्यापक सहभागिता सुनिश्चित गर्नुपर्ने साथै त्यस्ता सांस्कृतिक सम्पदाको व्यवस्थापनमा तिनीहरूको सक्रिय भूमिका हुनुपर्ने पनि उल्लेख गरिएको छ ।

२७. **Universal Declaration of Human Rights (UDHR) :**

Article 1: All human beings are born free and equal in dignity and rights. They are endowed with reason and conscience and should act towards one another in a spirit of brotherhood.

Article 2: Everyone is entitled to all the rights and freedoms set forth in this Declaration, without distinction of any kind, such as race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status.

Article 7: All are equal before the law and are entitled without any discrimination to equal protection of the law. All are entitled to equal protection against any discrimination in violation of this Declaration and against any incitement to such discrimination.

Article 12: No one shall be subjected to arbitrary interference with his privacy, family, home or correspondence, nor to attacks upon his honour and reputation. Everyone has the right to the protection of the law against such interference or attacks.

Article 13: Everyone has the right to freedom of movement and residence within the borders of each state.

Article 17: Everyone has the right to own property alone as well as in association with others. No one shall be arbitrarily deprived of his property.

Article 25: Everyone has the right to a standard of living adequate for the health and well-being of himself and of his family, including food, clothing, housing and medical care and necessary social services, and the right to security in the event of unemployment, sickness, disability, widowhood, old age or other lack of livelihood in circumstances beyond his control.

২৮. **<u>International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (ICERD) :</u>**

Article 1

1. In this Convention, the term "racial discrimination" shall mean any distinction, exclusion, restriction or preference based on race, colour, descent, or national or ethnic origin which has the purpose or effect of nullifying or impairing the recognition, enjoyment or exercise, on an equal footing, of human rights and fundamental freedoms in the political, economic, social, cultural or any other field of public life.

Article 2

1. States Parties condemn racial discrimination and undertake to pursue by all appropriate means and without delay a policy of eliminating racial discrimination in all its forms and promoting understanding among all races, and, to this end:

(a) Each State Party undertakes to engage in no act or practice of racial discrimination against persons, groups of persons or institutions and to ensure that all public authorities and public institutions, national and local, shall act in conformity with this obligation;

(b) Each State Party undertakes not to sponsor, defend or support racial discrimination by any persons or organizations;

(c) Each State Party shall take effective measures to review governmental, national and local policies, and to amend, rescind or nullify any laws and regulations which have the effect of creating or perpetuating racial discrimination wherever it exists;

(d) Each State Party shall prohibit and bring to an end, by all appropriate means, including legislation as required by circumstances, racial discrimination by any persons, group or organization;

2. States Parties shall, when the circumstances so warrant, take, in the social, economic, cultural and other fields, special and concrete measures to ensure the adequate development and protection of certain racial groups or individuals belonging to them, for the purpose of guaranteeing them the full and equal enjoyment of human rights and fundamental freedoms. These measures shall in no case en tail as a con sequence the maintenance of unequal or separate rights for different racial groups after the objectives for which they were taken have been achieved.

Article 5

In compliance with the fundamental obligations laid down in article 2 of this Convention, States Parties undertake to prohibit and to eliminate racial discrimination in all its forms and to guarantee the right of everyone, without distinction as to race, colour, or national or ethnic origin, to equality before the law, notably in the enjoyment of the following rights:

(a) The right to equal treatment before the tribunals and all other organs administering justice;

(b) The right to security of person and protection by the State against violence or bodily harm, whether inflicted by government officials or by any individual group or institution;

(d) Other civil rights, in particular:

(v) The right to own property alone as well as in association with others;

(vi) The right to inherit;

(vii) The right to freedom of thought, conscience and religion;

(e) Economic, social and cultural rights, in particular:

(iii) The right to housing;

(vi) The right to equal participation in cultural activities;

২১. **International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR) :**

Article 11

1. The States Parties to the present Covenant recognize the right of everyone to an adequate standard of living for himself and his family, including adequate food, clothing and housing, and to the continuous improvement of living conditions. The States Parties will take appropriate steps to ensure the realization of this right, recognizing to this effect the essential importance of international co-operation based on free consent.

Article 12

1. The States Parties to the present Covenant recognize the right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health.

Article 15

1. The States Parties to the present Covenant recognize the right of everyone: (a) To take part in cultural life;

३०. **<u>International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) :</u>**

Article 2

1. Each State Party to the present Covenant undertakes to respect and to ensure to all individuals within its territory and subject to its jurisdiction the rights recognized in the present Covenant, without distinction of any kind, such as race, colour, sex, language, religion, political or other opinion, national or social origin, property, birth or other status.

Article 12

1. Everyone lawfully within the territory of a State shall, within that territory, have the right to liberty of movement and freedom to choose his residence.

Article 17

1. No one shall be subjected to arbitrary or unlawful interference with his privacy, family, home or correspondence, nor to unlawful attacks on his honour and reputation.

Article 27: In those States in which ethnic, religious or linguistic minorities exist, persons belonging to such minorities shall not be denied the right, in community with the other members of their group, to enjoy their own culture, to profess and practise their own religion, or to use their own language.

CESCR General Comment No. 4: The Right to Adequate Housing (Art. 11 (1) of the Covenant) Adopted at the Sixth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 13 December 1991 (Contained in Document E/1992/23)

1. Pursuant to article 11 (1) of the Covenant, States parties "recognize the right of everyone to an adequate standard of living for himself and his family, including adequate food, clothing and housing, and to the continuous improvement of living conditions". The human right to adequate housing, which is thus derived from the right to an adequate standard of living, is of central importance for the enjoyment of all economic, social and cultural rights.

6. The right to adequate housing applies to everyone. While the reference to "himself and his family" reflects assumptions as to gender roles and economic activity patterns commonly accepted in 1966 when the Covenant was adopted, the phrase cannot be read today as implying any limitations upon the applicability of the right to individuals or to female-headed households or other such groups. Thus, the concept of "family" must be understood in a wide sense. Further, individuals, as well as families, are entitled to adequate housing regardless of age, economic status, group or other affiliation or status and other such factors. In particular, enjoyment of this right must, in accordance with article 2 (2) of the Covenant, not be subject to any form of discrimination.

(a) Legal security of tenure. Tenure takes a variety of forms, including rental (public and private) accommodation, cooperative housing, lease, owner-occupation, emergency housing and informal settlements, including occupation of land or property. Notwithstanding the type of tenure, all persons should possess a degree of security of tenure which guarantees legal protection against forced eviction, harassment and other threats. States parties should consequently take immediate measures aimed at conferring legal security of tenure upon those persons and households currently lacking such protection, in genuine consultation with affected persons and groups;

(g) Cultural adequacy. The way housing is constructed, the building materials used and the policies supporting these must appropriately enable the expression of cultural identity and diversity of housing. Activities geared towards development or modernization in the housing sphere should ensure that the cultural dimensions of housing are not sacrificed, and that, inter alia, modern technological facilities, as appropriate are also ensured.

३१. SAARC Social Charter :

Re-affirming that the principal goal of SAARC is to promote the welfare of the peoples of South Asia, to improve their quality of life, to accelerate economic growth, social progress and cultural development and to provide all individuals the opportunity to live in dignity and to realize their full potential.

Recognising that the countries of South Asia have been linked by age -old cultural, social and historical traditions and that these have enriched the interaction of ideas, values, cultures and philosophies among the people and the States and that these commonalities constitute solid foundations for regional cooperation for addressing more effectively the economic and social needs of people.

Recalling that all Member States attach high importance to the imperative of social development and economic growth and that their national legislative, executive and administrative frameworks provide, in varying degrees, for the progressive realization of social and economic goals, with specific provisions, where appropriate, for the principles of equity, affirmative action and public interest.

Article I

1. States Parties shall maintain a social policy and strategy in order to ensure an overall and balanced social development of their peoples. The salient features of individual social policy and programme shall be determined, taking into account the broader national development goals and specific historic and political contexts of each State Party.

2. States Parties agree that the obligations under the Social Charter shall be respected, protected and fulfilled without reservation and that the enforcement thereof at the national level shall be continuously reviewed through agreed regional arrangements and mechanisms.

3. States Parties shall establish a people-centered framework for social development to guide their work and in the future, to build a culture of cooperation and partnership and to respond to the immediate needs of those who are most affected by human distress. States Parties are determined to meet this challenge and promote social development throughout the region.

Article II

1. The provisions made herein shall complement the national processes of policymaking, policyimplementation and policy-evaluation, while providing broad parameters and principles for addressing common social issues and developing and implementing resultoriented programmes in specific social areas.

2. In the light of the commitments made in this Charter, States Parties agree to:

i. Place people at the center of development and direct their economies to meet human needs more effectively;

ii. Fulfill the responsibility towards present and future generations by ensuring equity among generations, and protecting the integrity and sustainable use of the environment;

iii. Recognize that, while social development is a national responsibility, its successful achievement requires the collective commitment and cooperation of the international community;

iv. Integrate economic, cultural and social policies so that they become mutually supportive, and acknowledge the interdependence of public and private spheres of activity;

v. Recognize that the achievement of sustained social development requires sound. equitable and broad-based economic policies;

vi. Promote participatory governance, human dignity, social justice and solidarity at the national, regional and international levels;

vii. Ensure tolerance, non-violence, pluralism and non-discrimination in respect of diversity within and among societies;

viii. Promote the equitable distribution of income and greater access to resources through equity and equality of opportunity for all;

ix. Recognize the family as the basic unit of society, and acknowledge that it plays a key role in social development and as such should be strengthened, with attention to the rights, capabilities and responsibilities of its members including children, youth and the elderly;

x. Affirm that while State, society, community and family have obligations towards children, these must be viewed in the context of inculcating in children intrinsic and attendant sense of duty and set of values directed towards preserving and strengthening the family, community, society and nation;

xii. Promote universal respect for and observance and protection of human rights and fundamental freedoms for all, in particular the right to development; promote the effective exercise of rights and the discharge of responsibilities in a balanced manner at all levels of society; promote gender equity; promote the welfare and interest of children and youth; promote social integration and strengthen civil society;

xiii. Recognize the promotion of health as a regional objective and strive to enhance it by responding to urgent health issues and outbreak of any communicable disease in the region through sharing information with each other, imparting public health and curative skills to professionals in the region; and adopting a coordinated approach to health related issues in international fora;

xiv. Support progress and protect people and communities whereby every member of society is enabled to satisfy basic human needs and to realize his or her personal dignity, safety and creativity;

xv. Recognize and support people with diverse cultures, beliefs and traditions in their pursuit of economic and social development with full respect for their identity, traditions, forms of social organization and cultural values;

xvi. Underline the importance of transparent and accountable conduct of administration in public and private, national and international institutions;

xvii. Recognize that empowering people, particularly women, to strengthen their own capacities is an important objective of development and its principal resource. Empowerment requires the full participation of people in the formulation, implementation and evaluation of decisions and sharing the results equitably;

xviii. Accept the universality of social development, and outline an effective approach to it, with a renewed call for international cooperation and partnership;

xix. Ensure that the elderly persons lead meaningful and fulfilling lives while enjoying all rights without. discrimination and facilitate the creation of an environment in which they continue to utilize their knowledge, experience and skills;

xx. Recognize that information communication technology can help in fulfilling social development goals and emphasize the need to facilitate easy access to this technology;

xxi. Strengthen policies and programmes that improve, broaden and ensure the participation of women in all spheres of political, economic, social and cultural life, as equal partners, and improve their access to all resources needed for the full enjoyment of their fundamental freedoms and other entitlements.

Article III

1. States Parties affirm that highest priority shall be accorded to the alleviation of poverty in all South Asian Countries. Recognising that South Asia's poor could constitute a huge and potential resource, provided their basic needs are met and they are mobilized to create economic growth, States Parties reaffirm that the poor should be empowered and irreversibly linked to the mainstream of development. They also agree to take appropriate measures to create income-generating activities for the poor.

4. States Parties agree that access to basic education, adequate housing, safe drinking water and sanitation, and primary health care should be guaranteed in legislation, executive and administrative provisions, in addition to ensuring of adequate standard of living, including adequate shelter, food and clothing.

5. States Parties underline the imperative for providing a better habitat to the people of South Asia as part of addressing the problems of the homeless. They

agree that each country share the experiences gained in their efforts to provide shelter, and exchange expertise for effectively alleviating the problem.

३२. नेपाः उपत्यका (काठमाडौं उपत्यका) मा स्वबासी समस्या पनि एक विशेष प्रकृतिको समस्या हो । यसलाई घरजग्गा सम्बन्धीका अन्य विषय भन्दा फरक नजरले हेरिएको छ । त्यसै गरी जुगि उप-जातिको सतःछैंको बसोबास पनि एक विशेष प्रकृतिको विषयवस्तु हो ।

(क) **न्हुच्छेबहादुर खड्गी समेत वि. मध्यपुर ठिमी नगरपालिका कार्यालय समेत,** निर्णय नं. १०३८९ - उत्प्रेषण / परमादेश, भाग : ६१, साल : २०७६, महिना : फागुन, अंक : ११, फैसला मिति : २०७५/१०/०५, रिट नं. ०७३-CI-०५६८।

- ***कुनै व्यक्ति लामो समयदेखि घर बनाई कुनै स्थानमा बसिरहेको छ, निजको सोभन्दा बाहेक अन्य स्थानमा स्थायी प्रकृतिको बसोवास छैन, स्ववासीका आधारमा नेपालको कानूनबमोजिम निजको अधिकार सिर्जना गर्दछ भने त्यस्तो व्यक्तिको तथा स्ववासी जग्गाको समेत सन्तुलित रूपमा संरक्षण गर्नु राज्यको कर्तव्य हुने ।***
- ***स्ववासीको नाममा केही समयदेखि कब्जा गरी बसेका तथा परापूर्वकालदेखि बसोवास गरी आएका बिचको अधिकारमा भिन्नता हुन्छ । कुनै जग्गा हाल कब्जा गरी बस्ने तथा परापूर्वकालदेखि नै सन्तान दरसन्तानदेखि बसोवास गरी आएकालाई एकै कसीमा राख्न नमिल्ने । चिरभोगको आधारमा कानूनबमोजिम आवासको व्यवस्थाको संरक्षण गर्नु पनि अदालतको कर्तव्य हुन आउने ।***

(ख) **अनिता शाक्य वि. सूर्यमान डंगोल समेत,** निर्णय नं. १०३२५ - दर्ता बदर दर्ता नामसारी, भाग : ६१, साल : २०७६, महिना : मंसिर, अंक : ८, फैसला मिति : २०७४/०७/०५, रिट नं. ०६८-CI-१३३०।

- ***स्वबासी जग्गाको सम्बन्धमा अन्यथा प्रमाणित भएकोमा बाहेक भोगलाई नै स्वामित्व प्राप्त गर्न सक्ने मूल प्रमाणको रूपमा लिनुपर्ने ।***

३३. सर्वोच्च अदालतबाट संवैधानिक मौलिक हक सम्बन्धी प्रतिपादन भएका नीजिर सिद्धान्तहरूको जिकिर गर्न पनि महत्वपूर्ण देखिन्छ ।

ज्ञकुमा

(क) **नेपाल वातावरणीय कानून व्यवसायी संघ (नेला) वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत,** निर्णय नं. ८७०३ - परमादेशसमेत, भाग : ५३, साल : २०६८, महिना : माघ, अंक : १०, फैसला मिति : २०६६/०१/३०, संवत् २०६३ सालको रिट नं. ०२८७ ।

- *संविधानमा मौलिक हकहरूको व्यवस्था गरेर मात्रै पुग्दैन, तिनको प्रचलन गर्न पाउनु पनि पर्दछ, त्यसको लागि कानून नियम, निर्देशिका र आवश्यक भौतिक, संस्थागत तथा अन्य आधारहरू खडा गर्नुपर्ने हुन सक्छ । यदि यस्ता हकहरू विद्यमान भए पनि तिनको प्रचलनमा पर्याप्त अवरोधहरू छन् भने तिनलाई अपराधीकरण पनि गर्नुपर्ने ।*
- *समाजभित्रै एक वर्गले विधिबाट प्राप्त सबै हकहरूको सार्वजनिक लाभको अवस्था भोगी विशिष्ट स्थितिमा रहने र जुन दीनहीन वर्गको लागि राज्य वा सामाजिक पद्धतिको सहयोगको आवश्यकता पर्ने हो, त्यही वर्गबाट त्यस्तो वर्गलाई चाहिएको वेला सबै सेवा सुविधाबाट च्यूत भएर वस्नुपरेको अवस्था कानून न्याय र सभ्यताको दृष्टिकोणले समेत सह्य अवस्था हुन नसक्ने ।*
- *संविधान तथा अन्तर्राष्ट्रिय आलेखमा भएका व्यवस्थाहरू स्वतः कार्यान्वयनमा आउने होइनन् । यी व्यवस्थाहरूलाई कार्यान्वयनमा ल्याउनको लागि कानूनको निर्माण गरिनुपर्ने हुन्छ । उनीहरूको विशेष स्वास्थ्य स्थिति तथा उनीहरू प्रति समाजले गर्ने विभेदकारी व्यवहार लाञ्छनाको कारणबाट विविध अधिकारहरूको उपभोग गर्न उनीहरू असक्षम रहेको हुनाले ती अधिकारहरूको उपभोग गर्ने वातावरण बनाउनको लागि विशेष कानूनी व्यवस्था हुनुपर्ने ।*

(ख) **राजुप्रसाद चापागाईं समेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय समेत,** निर्णय नं. ९७९० - परमादेश, भाग : ५९, साल : २०७४, महिना : श्रावण, अंक : ४, फैसला मिति : २०७३/०२/२६, रिट नं. ०७१-WO-०२५७।

- *मौलिक हकको रूपमा भएको संवैधानिक व्यवस्थाको कार्यान्वयन गर्ने प्राथमिक जिम्मेवारी राज्यउपर नै रहने हुँदा संविधानमा उल्लिखित मौलिक हकको कार्यान्वयन नागरिकले महसुस गर्न सक्ने स्वरूपको बनाउन आवश्यक नियम कानूनको तर्जुमा र त्यसलाई कार्यरूपमा लैजाने जिम्मेवारी राज्यले नै लिनुपर्ने ।*

ज्ञकुमा

- मौलिक हकको रूपमा स्थापित अधिकारलाई आवश्यक कानून र विशेष योजना तथा कार्यक्रमबाट अगाडि बढाउन नसकिएको अवस्थामा त्यस्तो अधिकार कागजमा मात्र सिमित हुने हुँदा प्राप्त अधिकारको अर्थपूर्ण कार्यान्वियनको लागि सामाजिक सुरक्षाको आवश्यक प्रबन्ध गरिनु आवश्यक हुन्छ । यसरी आवश्यक प्रबन्ध हुन सकेमा मात्र नेपाली नागरिकले संविधानबाट प्राप्त गरेको मौलिक हकको संरक्षण भई व्यवहारमा अधिकार स्थापित हुन सक्ने ।
- राज्यले आवश्यकताअनुसार क्रमशः कानून र कार्यक्रममार्फत मौलिक अधिकारमा उल्लिखित व्यवस्था कार्यान्वयन गर्दाको अवस्थामा पनि तत्काल सहायताको आवश्यकता रहेका नागरिकहरूलाई नै पहिलो प्राथमिकता दिनुपर्ने हुन्छ । यसरी प्राथमिकता निर्धारण गरी राज्यद्वारा सहयोग प्रदान गरेका खण्डमा मात्र जीवन गम्भीररूपमा जोखिममा रहेका नागरिकहरूको बाँच्न पाउने अधिकारको संरक्षणमा सघाउ पुग्न जाने ।
- राज्यको आर्थिक क्षमताले सकेको खण्डमा सबै मौलिक अधिकारहरू नागरिकले प्राप्त गर्ने अवस्थाको सुनिश्चितता गरिदिनुपर्ने भए पनि बाँच्न पाउने अधिकारको प्रत्याभूति मानव जीवनको अस्तित्वसँग सम्बन्धित भएको हुँदा असक्त तथा घर परिवारबाट परित्यक्त विभिन्न अवस्थाका नागरिक जसको जीवन नै संकटमा छ त्यस्ता नागरिकको जीवनको सुरक्षाको विषयलाई राज्यले स्रोत र साधनको अभाव भन्ने कारण देखाई कार्यान्वियनको क्रममा गरिने ढिलाईलाई मानवीय दृष्टिकोणबाट समेत उचित मान्न नसकिने ।
- राज्यले समान अवस्थाका आफ्ना नागरिकहरूको बीचमा असमान व्यवहार हुने गरी आवश्यक बन्दोबस्तीका कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु लोककल्याणकारी राज्यको परिवेशमा उपयुक्त हुने नदेखिँदा सिमित संख्यामा मात्र असहाय र असक्त नागरिकको संरक्षण गरेको आधारमा विशेष सहायताको आवश्यकता रहेका सबै नेपाली नागरिक प्रतिको संवैधानिक र कानूनी दायित्व राज्यबाट पूरा भएको भनी मान्न नसकिने ।
- नेपाली नागरिकलाई राज्यको उपस्थितिको अनुभूति गराउनका लागि अन्तर्राष्ट्रियरूपमा नेपालले व्यक्त गरेको प्रतिबद्धताको परिप्रेक्ष्यमा समेत राज्यबाट विशेष अवस्थाबाट गुज्रीएका आफ्ना नागरिकहरूको भरणपोषण र खानपिनको उचित प्रबन्ध गर्नका

लागिसमेत आफूले अनुमोदन गरेको सन्धि महासन्धिको व्यवस्थानेपाल सरकारबाट अक्षरशः पालना भई कार्यान्वयन हुनुपर्ने ।

- मौलिक हकको रूपमा रहेको सामाजिक सुरक्षाको विषय सामाजिक न्यायसँग अन्तर सम्बन्धित रहने हुँदा सामाजिक सुरक्षा सामाजिक न्यायलाई व्यवहारमा उतार्ने मुख्य उपकरण रहेको देखिन्छ । नेपाल सरकारले सामाजिक न्यायका आयामलाई सामाजिक सुरक्षाका कार्यक्रमहरू मार्फत नै मुर्तरूप दिने गरेको देखिन्छ । आफ्ना नागरिकको लागि जन्मदेखि मृत्युपर्यन्त हरेक अवस्था र चरणमा सामाजिक सुरक्षाको प्रत्याभूति गरिएको खण्डमा मात्र नागरिकको बाँच्न पाउने अधिकारको संरक्षण हुन गई नागरिकप्रति रहेको सरकारको दायित्व परिपूरण हुन जाने ।
- नेपाली नागरिकले भाग्य र भगवानको भरमा आफ्नो जीवन सुरक्षित राख्नुपर्ने अवस्थाको अन्त्य गरी राज्य नै आफ्नो वास्तविक संरक्षक भएको अनुभूति राज्यबाट नै दिलाउनु पर्ने ।
- सामाजिक सुरक्षाका सम्बन्धमा आवश्यकताको रोहमा जीवन जोखिममा रहेका अवस्थाका नागरिकहरूको वर्गीकरण गरी अत्यन्त जोखिम अवस्थाका नागरिकहरूलाई पहिलो प्राथमिकतामा राखी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु सामाजिक न्यायको दृष्टिकोणबाट समेत उत्तम विकल्प हुन सक्दछ । नेपाल सरकारले औपचारिकताको लागि मात्र सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी कार्यक्रम तर्जुमा नगरी जीवन संकटमा परेका र पर्ने जोखिममा रहेका नागरिकहरूले अनुभूति गर्न सक्ने गरी आवश्यक व्यवस्था गर्नु अनिवार्य हुन्छ । सामाजिक सुरक्षाको कार्यक्रमको सञ्चालन गर्ने संस्थाहरूको संस्थागत सुदृढीकरण गरी सामाजिक सुरक्षाका विधि र आयामलाई सहज र सरलरूपमा प्राप्त गर्न सक्ने गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
- खाना र छानाको अभावमा आफ्ना नागरिक मृत्युको जोखिममा पुगनुपर्ने अवस्थालाई राज्यले सम्बोधन गर्नुपर्ने नै हुन्छ । आर्थिक अभावको बहानामा उपयुक्त कुनै बन्दोबस्त नगरी मानवीय संवेदनाविपरीत आफ्ना नागरिकहरूको कठिन परिस्थितिलाई नियालेर मात्र बस्नु लोककल्याणकारी राज्यको रोहमा स्वीकारयोग्य हुन नसक्ने ।
- राज्यले अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दायित्व (सन्धि महासन्धिबाट सिर्जित) र राष्ट्रिय संवैधानिक व्यवस्थाको कार्यान्वयन र आवश्यकताको रोहमा नागरिकप्रतिको जिम्मेवारी वहन

गर्नसमेत प्रचलनयोग्य आधारभूत न्यूनतम अधिकारहरूको संरक्षण गर्नु अनिवार्य नै रहेको देखिने ।

- *समाजमा रहेका मानिसहरू जो आफ्नो बारेमा स्वयम् बुझ्न सोच्न र जान्न सक्दैनन् त्यस्ता वृद्ध, असक्त, असहाय,अनाथ बालबालिकासमेतका व्यक्ति वर्ग र समुदायको आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति राज्यका तर्फबाट हुनुपर्ने विषय सामाजिक सुरक्षासँग सम्बन्धित हुने हुँदा यस्तो विषयलाई लोक कल्याणकारी राज्यमा अनिवार्यरूपमा स्वीकार गर्नुपर्ने हुन्छ । जीवन नै संकटमा परेका वर्ग र समुदायको रक्षा गर्ने महत्त्वपूर्ण संरक्षणात्मक उपाय सामाजिक सुरक्षासम्बन्धी विशेष योजना र कार्यक्रम नै रहेको हुन्छ । राज्यले प्रदान गर्ने निश्चित अवस्थाका सबै नागरिक समेटिएको सामान्य भत्ताको व्यवस्थाबाट विशेष अवस्थामा रही सामाजिक सुरक्षाको आवश्यकता रहेका नागरिकहरूको हकमा उचित सम्बोधन हुनसक्ने नदेखिने ।*

(ग) **डा. भाइकाजी तिवारी वि. चतुर्भूज भट्ट समेत,** निर्णय नं. ९५०८ - उत्प्रेषण / परमादेश, भाग : ५७, साल : २०७२, महिना : चैत्र, अंक : १२, फैसला मिति : २०७२/०९/०२, रिट नं. ०७१-CI-०२६२।

- *राज्यले नागरिकको बसोबासको अधिकारको सकारात्मक कार्यान्वयनको लागि संविधानले नै दायित्व सिर्जना गरिराखेको अवस्थामा कुनै नागरिकले आफ्नो सामर्थ्यबाट सिर्जना गरेको बसोबाससँग सम्बन्धित साम्पत्तिक हकमा अतिक्रमण गर्ने कुरा सामान्य अवस्थामा कल्पनासमेत गर्न सकिँदैन । नागरिकको मौलिक हकको रूपमा संविधानले स्थापित गरेको यस्तो अधिकार कार्यान्वयन गर्न राज्यलाई केही पूर्वतयारी आवश्यक पर्नु एउटा पक्ष हुन सक्छ तर भैरहेको बसोबासमाथि हस्तक्षेप गरी यो हकको निर्वाधरूपमा उपभोगमा असर पुर्‍याउने काममा राज्य क्रियाशील हुन नहुने ।*

(घ) **प्रकाशमणी शर्मा समेत वि. नेपाल सरकार समेत,** निर्णय नं. ७९३१ - उत्प्रेषण, भाग : ५०, साल : २०६५, महिना : जेष्ठ, अंक : २, फैसला मिति : २०६५/०१/०४, सम्वत् २०६३ सालको रिट नं. ०२८३।

- *संविधानमा व्यवस्थित उपचारहरुलाई यान्त्रिक रुपमा नहेरी जीवनसँगत ढँगले समसामयिक, गतिशील, व्यवहारिक र प्रभावकारी वनाउनु पर्ने ।*
- *कानूनमा समानताको हकको प्रावधान गरिए पनि त्यो हक अन्तर्गत विभिन्न वर्ग र समुदायको अनुभवहरु समेटिएको छैन भने सवैले समान रुपमा त्यसको लाभ लिन सक्ने अवस्था नरहने ।*

(ङ) **प्रकाश नेपाली समेत वि. व्यवस्थापिका संसद् सचिवालय समेत,** निर्णय नं. १०९२३ - उत्प्रेषण सहितको परमादेश, भाग : ६४, साल : २०७९, महिना : मंसिर, अंक : ८, फैसला मिति : २०७७/१२/०६, रिट नं. ०७५-WO-०५९९ ।

- *संविधानप्रदत्त हकहरूको प्रचलनमार्फत जनतालाई न्यायको अनुभूति गराउनु अदालतको प्रमुख कर्तव्य हो । अदालतको फैसलामार्फत स्थापित अधिकारहरूको कार्यान्वियन हुँदा नै समाजमा न्याय सुनिश्चित हुने ।*
- *अदालतहरूले कानूनको औचित्यमा प्रश्न नउठाए पनि उपयुक्त विधायिकी नीति यस्तो हुनु वाञ्छनीय हुन्छ भन्न सक्ने । संविधानले अङ्गीकार गरेको नीतिअनुरूप कानून बनेको छैन भने न्यूनतमरूपमा पनि यी सर्तहरू पूरा गर्ने कानून बनाउनु भनी निर्देश गर्नु संविधानको अभिभावकको नाताले अदालतको कर्तव्य हुने ।*
- *संविधानले प्रचलनीय हक भनी प्रत्याभूत गरिसकेको अवस्थामा राज्यको आर्थिक क्षमता वा स्रोत साधनको सीमितता देखाएर हक अधिकारको कार्यान्वियनमा कागजी रूपमा केही ऐनहरू निर्माण गरी यथार्थमा हकहरूको उपयोगको विषयमा न्यूनतम कार्य पनि नगरी राज्य उम्कने र यस्तो गम्भीर विषयमा अदालत निस्क्रिय रहने भन्ने नै नहुने । संविधानले समाजवाद उन्मुख राज्य व्यवस्था अङ्गीकार गरेको सन्दर्भमा भुइँ सतहबाट काम सुरू गर्न र जनताको सबैभन्दा कमजोर वर्गको जीवन निर्वाहको हक सुनिश्चित गर्दै प्रतिष्ठापूर्ण जीवनको हकको सम्मान र उपभोगको प्रत्यभूत गर्नेतर्फ राज्य संयन्त्र परिचालित हुनु वाञ्छनीय हुने ।*

(च) **प्रविन पन्दाकसमेत वि. नेपाल सरकार समेत,** निर्णय नं. १००२४ - उत्प्रेषण / परमादेश, भाग : ६०, साल : २०७५, महिना : असोज, अंक : ६, फैसला मिति : २०७४/०७/०८, रिट नं ०७३-WO-१३०३ ।

- *नेपालभित्र बसोबास गर्ने विभिन्न जातीय, साँस्कृतिक, आदिवासी समुदायको धार्मिक, साँस्कृतिक महत्त्वका सम्पदा तथा यस्तै चिजवस्तुहरू तिनिहरूको मूल थलोमा नै रहेर सम्पदा जीवन्त बनाउने हुन्छन् । धार्मिक, साँस्कृतिक सम्पदाको महत्त्व त्यसको मूल थलोमा नै उदीयमान हुने र त्यसले वास्तविक पहिचान पाउने भएकोले राज्यले त्यस्ता सम्पदाहरूको यथावत् रूपमा संरक्षण गर्न / हुनसक्ने अवस्था सृजना गर्नु राज्यको आफ्नै पहिचानको विविधतायुक्त महत्त्वको दृष्टिले समेत आवश्यक हुन्छ । महत्त्वपूर्ण धार्मिक, साँस्कृतिक, ऐतिहासिक महत्त्व बोकेका त्यस्ता वस्तु वा संरचनाहरू उचित रूपमा संरक्षित रहन सकेमा विश्व सम्पदाको रूपमा समेत सूचीकृत हुनसक्ने र त्यसले देशकै पहिचान र विकासमा मद्दत पनि गर्न सक्ने सम्भावनालाई समेत नकार्न नसकिने ।*
- *लिम्बू जाति नेपालमा बसोबास गर्ने एक आदिवासीको रूपमा रहेकोले रिट निवेदनमा उल्लिखित हल्लिने ढुंगा, आयु जोखिने ढुंगालगायतका उल्लिखित ढुंगाहरू ती समुदायको ऐतिहासिक, धार्मिक साँस्कृतिक जीवनमा महत्त्वपूर्ण प्रभाव राख्ने ढुंगाहरू भएकोले यस्ता साँस्कृतिक जातीय महत्त्वका वस्तुहरूको संरक्षण सम्बर्द्धन गर्न पाउनु संविधानतः ती जाति धर्म वा समुदायका व्यक्तिहरूको साँस्कृतिक हक नै हुन जाने ।*

(छ) **नारायणभक्त श्रेष्ठसमेत वि. नेपाल सरकार समेत,** निर्णय नं. १०२५२ - उत्प्रेषण, भाग : ६१, साल : २०७६, महिना : श्रावण, अंक : ४, फैसला मिति : २०७५/०९/२६, रिट नं ०७०-WO-०३५५ ।

- *सकारात्मक विभेद* ***(Positive or protective discrimination)*** *भनिने संरक्षणको व्यवस्था गर्नु राज्यको इच्छा* ***(Pleasure)*** *को विषय नभएर कर्तव्यको विषय हो । संविधानमा उल्लेख गरिएअनुसारको "कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था" गरिएको छैन भन्ने आधारमा नै संविधानद्वारा संरक्षित हक अधिकार निरर्थक वा निष्प्रायोजित नबन्ने ।*

(ज) **सुनिल रञ्जन सिंह समेत वि. नेपाल सरकार समेत,** निर्णय नं. ९३८३ - परमादेश, भाग : ५७, साल : २०७२, महिना : श्रावण, अंक : ४, फैसला मिति : २०७१/११/२५, रिट नं. ०६७-WO-०९६२।

- *नेपाल विविधतायुक्त सामाजिक संरचना भएको बहुजातीय, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक एवम् बहुभाषिक मुलुक भएको हुँदा विभिन्न समुदायको पहिचान र सभ्यताको संरक्षण गरी उनीहरूमाथिको भेदभावको अन्त्य तथा राज्यको मूल प्रवाहमा सबैको समावेशीकरण गर्दै समतामूलक समाजको निर्माण गर्नु जनताको अभिमत प्राप्त जनउत्तरदायी लोकतान्त्रिक सरकारको कर्तव्य हो भन्ने कुरामा दुई मत हुन सक्दैन र नेपालको विविधताको परिप्रेक्ष्यमा उपर्युक्त कुराहरूको न्यायोचित कार्यान्वयन भएमा त्यसले हाम्रो अखण्डतालाई बल पुऱ्याउने एवम् अनिवार्यरूपले कायम राख्नुपर्ने हाम्रो सह-अस्तित्वलाई जोगाउने कुरामा समेत विवाद हुन नसक्ने ।*
- *लोकतन्त्रको सुन्दर पक्ष भनेकै सामाजिक न्यायसहितको सारभूत समानता कायम गरी कानूनी शासनको स्थापना गर्दै देशमा सुशासन, शान्ति र समृद्धि कायम गर्नु हो । यसले गर्दा समग्र जनतामा सामाजिक न्यायको अनुभूति हुनुका साथै मुलुकका सबै नागरिक एकताबद्ध भएर रहन सह-अस्तित्वको वातावरणसमेत बनाउने ।*
- *नेपालको अविभाज्यता जोगाउन एवम् यसको अखण्डतामाथि कुनै प्रश्नसमेत उपस्थित हुन नदिन देशका सम्पूर्ण जनतालाई समानताको अधिकारको प्रत्याभूति एवम् अवसर प्रदान गर्न सचेष्ट रहनुपर्नेको साथसाथै सीमान्तीकृत समुदायप्रति सकारात्मक विभेद* ***(Positive discrimination)*** *गर्नुपर्नेसमेतको अवसर धारा १३(३) को प्रतिबन्धात्मक व्यवस्था* ***(Proviso)*** *अनुसार आवश्यकता भएबमोजिम गर्नुपर्ने हुनाले संविधानको धारा १५४ लाई मध्यनजर राखी निवेदन मागअनुसार मधेसी समुदायको सशक्तीकरण गर्न र राज्यबाट समानताको हकतिर उन्मुख गराउन प्रयास गर्नु र आवश्यकताअनुसारको आयोग एवम् कानूनसमेत बनाउनु भनी नेपाल सरकारलगायतका विपक्षीहरूको नाउँमा परमादेशको आदेश जारी हुने ।*

(झ) **राजेन्द्र दुलाल समेत वि. नेपाल सरकार समेत,** निर्णय नं. ९३२० - उत्प्रेषण/परमादेश, भाग : ५७, साल : २०७२, महिना : बैशाख, अंक : १, फैसला मिति : २०७०/०८/२०, रिट नं. ०६९-WS-००६८।

- *नागरिक एवम् राजनीतिक प्रकृतिका मौलिक हकको प्रचलनका विषयमा राज्यको तटस्थ भूमिका रहने भई व्यक्तिले आफ्नो स्वेच्छाले वा उसको अनुकूलता हेरी तटस्थ कानूनी प्रावधानको उपयोग गर्ने कुरा आउँछ भने सामाजिक, आर्थिक एवम् साँस्कृतिक*

प्रकृतिका हकहरूलाई पनि आजकल संविधानको मौलिक हकको अंश बनाई समावेश गर्ने प्रवृत्ति रहेको पाइन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधानले पनि उल्लेख्य सङ्ख्यामा त्यस्ता हकहरूलाई स्थान दिएको हुँदा त्यस्ता हकहरू उपभोग गर्न सक्ने क्षमता हासिल गर्न नसकेको अवस्थामा त्यस्ता व्यक्ति वा समुदायलाई कानूनले प्रदान गरेको हक वा अवसर उपभोग गर्न सक्षम बनाउन राज्यको तर्फबाटै सकारात्मक सहयोग, समर्थन र प्रयास गरी त्यस्ता वर्गलाई सघाउनुपर्ने अवस्था रहन सक्तछ । समाजका सबै समुदाय, वर्ग, लिङ्ग वा तप्काका व्यक्तिहरूबीच समान क्षमताहरू नहुन सक्तछ र त्यतिकै कारणले कानूनी हक, लाभ वा सुविधाहरूमा समान पहुँच प्राप्त गर्न सकेनन् वा भेदभावपूर्ण परिस्थितिहरू निर्माण हुन गयो भने कानूनी राज्यअन्तर्गत पनि औपचारिकरूपमा नै भेदभावपूर्ण आधारहरूको गुञ्जाइस निर्माण गरिदिएको हुन जान्छ । यसैका निम्ति नै राज्यले सकारात्मक विभेद वा सहयोग र समर्थन जुटाई दिनुपर्ने हुन आउने ।

- *कानूनको समान प्रशासन गर्न र न्यायको सार्वभौम अनुभूति दिलाउन राज्यले भेदभावका अनेकौं चरणहरू, रूपहरू र तहहरूको समुचित सम्बोधन नगरी सम्भव हुँदैन । अन्य हकहरूको अतिरिक्त समानताको हकमा सम्बन्धमा सो प्रश्न अझै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । समानताको हकको प्रयोग र पालनाको लागि मात्र होइन, अन्य मौलिक हकको उपयोगमा समानता र समन्यायिकता सुनिश्चित गर्नको लागि पनि समानतासम्बन्धी विधिशास्त्रलाई समानतासापेक्ष बनाउन जरूरी हुने ।*
- *समानताको हकलाई यथार्थमा अनुभूति गराउनको लागि समान अवस्था र परिस्थितिका नागरिकहरूबीच समान व्यवहार र असमान अवस्था र परिस्थितिका नागरिकहरूबीच असमान व्यवस्था गर्नुपर्ने गरी सकारात्मक विभेद र तार्किक वर्गीकरणको सिद्धान्तबमोजिम राज्यले आफ्नो कर्तव्य निर्वाह गर्नुपर्ने हुन आउने ।*

(ञ) **सन्तोष बस्नेत समेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत,** निर्णय नं. ८५५४ - उत्प्रेषणसमेत, भाग : ५३, साल : २०६८, महिना : जेष्ठ, अंक : २, फैसला मिति : २०६७/१०/०६, रिट नं. ०६६–WS–००३१।

- *राज्य भनेको यथार्थमा भूगोल मात्र नभएर त्यहाँ बसोबास गर्ने जनता हो, ती जनताले अपनत्ववोध नगरेसम्म राज्यबाट सञ्चालित कुनै पनि क्रियाकलापहरू सार्थक एवं सफल हुन नसक्ने ।*
- *राज्यप्रति, राज्य संयन्त्रप्रति र राज्यबाट सञ्चालन हुने क्रियाकलापहरू प्रति जनताको आस्था र विश्वास जागृत गर्नका लागि राज्य संयन्त्रमा आफ्नो समेत सहभागिता हुन सक्छ, त्यसका लागि राज्यले वातावरण निर्माण गरेको छ भन्ने आभाष दिनका लागि कुनै न कुनै रुपले ढोका खोलिदिनु जरुरी हुने ।*
- *संविधान स्वयं क्रियाशील हुने दस्तावेज होइन, यो राज्यको राजनीतिक आर्थिक दस्तावेज हो, राज्यको मूल नीति हो । संविधानलाई अन्य कानूनहरूका माध्यमबाट, नीति, योजना र कार्यक्रमहरूका माध्यमबाट र विभिन्न राज्य संयन्त्रहरूको क्रियाशीलताबाट नै क्रियान्वित हुनुपर्ने ।*

निवेदक, 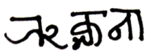

रुक्शना कपाली

ठेगाना : सिमाक्वय्, पतक्व टोल, पतक्व, ललितपुर महानगरपालिका वडा नं १६,
ललितपुर जिल्ला, बागमती प्रदेश ।

ईमेल : rukshanakapali1142@gmail.com ।

सम्पर्क : ९८०८२६२६९९ ।